

## RİZE MÜZESİNDE BULUNAN BİR GRUP İSKİT TİPİ OK UCU\*

### A GROUP OF SCYTHIAN ARROWHEADS FOUND IN THE RİZE MUSEUM

Yavuz GÜNAŞDI \*

Burak BİNGÖL \*\*

\* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi  
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü  
ygunasdi@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-7955-3756  
Erzurum / TÜRKİYE

\*\* Arş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan  
Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi  
Tarih Bölümü

burak.bingol@erdogan.edu.tr  
ORCID: 0000-0003-4660-5091  
Rize / TÜRKİYE

Öz

Yazılı ve arkeolojik kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre MÖ 8. yüzyıldan itibaren savaşçı atlı kavimler olarak bilinen Kimmerler ve İskitler, Kafkasya üzerinden Anadolu'ya girmeye başlamıştır. Doğu Anadolu'da ilk önce Urartular ile karşılaşan bu kavimler, Asur, Frig ve Lidya devletleri ile siyasi ve askeri mücadelelere girmişlerdir. Bu devletlerin yazılı belgelerinde kendilerine yer bulan Kimmerler ve İskitler, arkalarında çeşitli arkeolojik malzemeler de bırakmışlardır. Bu malzemelerden birisi de çalışmanın konusu olan ve "İskit Tipi" olarak bilinen ok uçlarıdır. Anadolu'da Kimmer ve İskitlerin yayılım alanını gösteren arkeolojik verilerin başında gelen ok uçlarının bir grubu da Rize Müzesi envanterine kayıtlıdır. Bir kısmının Tokat/Zile'den geldiği bilinen bu ok uçlarının bir kısmının da buluntu yeri bilinmemektedir. Bu ok uçları satın alma yolu ile Rize Müzesine kazandırılmıştır. Çalışmada temel olarak Rize müzesinde bulunan 12 adet İskit tipi ok ucunun kataloglaması yapılmış, tipolojisi incelenmiş ve Anadolu'daki diğer İskit tipi ok uçları ile analogisi yapılmıştır.

#### Abstract

According to the information we have obtained from written and archaeological sources, Cimmerians and Scythians, known as warrior mounted tribes, started to enter Anatolia through the Caucasus since the 8th century BC. These tribes, who first encountered the Urartians in Eastern Anatolia, entered into political and military struggles with the Assyrian, Phrygian and Lydian states. Cimmerians and Scythians, who found their place in the written documents of these states, also left various archaeological materials behind. One of these materials is the arrowheads, which are the subject of the study and known as "Scythian Type". A group of arrowheads, which is one of the archeological data showing the distribution area of the Cimmerians and Scythians in Anatolia, is also registered in the inventory of the Rize Museum. Some of these arrowheads, some of which are known to have come from Tokat/Zile, are also unknown. These arrowheads were brought to the Rize Museum by purchasing. In the study, 12 Scythian arrowheads in the Rize museum were basically cataloged, its typology was examined and its analogy was made with other Scythian arrowheads in Anatolia.

#### Anahtar Kelimeler

Kimmerler ve İskitler, İskit Tipi Ok Ucu, Savaşçı Atlı Kavimler, Rize Müzesi, Doğu Karadeniz Bölgesi

#### Keywords

Cimmerians and Scythians, Scythian Arrowhead Type, Warrior Mounted Tribes, Rize Museum, Eastern Black Sea Region.

**Başvuru/Submitted:** 30/11/2021

**Kabul/Accepted:** 23/05/2022

\* Bu çalışma Rize Müzesi envanterinde bulunan ok uçları üzerine, Rize Müze Müdürlüğünden alınan 19.08.2021 tarihli, E-85130171-155.01-1931570 sayılı izin ile oluşturulmuştur.

## GİRİŞ

Anadolu tarih boyunca birçok kavme ev sahipliği yapmıştır. Bu kavimler arasında MÖ 8. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya, Kafkasya'daki Daryal ve Derbent geçitlerini kullanarak girdiğini bildiğimiz Kimmer ve İskitler de vardır (Tarhan, 1972, s. 89; Özgül & Ceylan N, 2017, s. 24-62). Yıkıcı bir güce sahip olan bu savaşçı atlı kavimler, Ön Asya'da ve Anadolu'nun uzantısı Balkanlarda dahi siyasi bir kargaşa yaratmışlardır. Bu kavimlerin yapmış olduğu seferler sonucunda birçok devlet ya yıkılmış ya da yıkılma aşamasına gelmiştir (Durmuş, 1997, s. 273-286; Tarhan, 1972, s. 72-197; Tarhan, 1983, s. 109 - 120; Tarhan, 2002, s. 597-610; Dönmez, 2002, s. 33-44; Ceylan & Günaşdı, 2013, s. 113-139; Grechko, 2020, s. 12-27).

Avrasya bozkırlarından takip edebildiğimiz Kimmerleri onlardan daha teşkilatçı sayılabilecek İskitler sürekli sıkıştırmış, bir kısmını himayeleri altına almış, bir kısmını da göçe zorlamışlardır. Bu baskı sonucunda Daryal ve Derbent geçitleri üzerinden Anadolu'ya giren Kimmerler, bölgenin hâkim devleti Urartular ile karşılaşmıştır. Asur casus mektuplarından öğrendiğimiz ilk karşılaşma, I. Rusa'nın (MÖ 743-714) son döneminde olmuş ve mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır. Daha sonra Urartu kralı II. Arğişti (MÖ 714-685) bu atlı savaşçılara karşı mağlup olmuştur<sup>1</sup>. Ardından Kral II. Rusa (MÖ 685-645) ise akıllıca bir politika sonucu Kimmerler ile anlaşıp düşman Asur'a karşı ittifak yapmıştır (Waterman, 1930: no. 197; Tarhan, 1972, s. 102-105; Durmuş, 1997, s. 273-274; Özgül & Ceylan N, 2017, s. 24-62). Bu anlaşma sonucu Kimmerler, Asur'a yönelmişler ve Asur kralı Asarhaddon (MÖ 680-668) dönemi vesikalarında "*Gimirrai*"ler olarak adlandırılmışlardır. Asurpanipal (MÖ 668-627) döneminde de devam eden Kimmer akınları, Kimmer Kralı Tugdamme'nin<sup>2</sup> ani bir hastalık nedeni ile ölmesiyle son bulmuştur. Kimmerler, Asur ve İskit baskısıyla MÖ 7. yüzyılda Anadolu'nun içlerine doğru yönelmişlerdir (Tarhan, 1972, s. 110-112). Orta Anadolu'ya ulaşan Kimmerler, bu bölgede hâkimiyetinin zirvesini yaşayan Frig Devleti'nin başkenti Gordion'u ele geçirmiş (MÖ 676) ve bu devlete son vermişlerdir<sup>3</sup> (Mellink, 1964, s. 63; Tarhan, 1972, s. 114-120). M. T. Tarhan, Kimmerlerin Frig Devleti'ni ele geçirdikten sonra Kapadokya Bölgesi'nde bir bozkır devleti kurduğunu belirtmiştir<sup>4</sup>. Bölgede sürekli akınlar yapan Kimmerlerin bir kısmı Orta Karadeniz'e ulaşmış (Herodotos, IV, 12; Tarhan, 1972, s. 124-125) bir kısmı da daha batıya, Lidya üzerine yürümüştür. Orta Karadenize ulaşan Kimmerler için Herodotos onların Sinop'a ulaştığını ve burada kentler kurduğunu ifade etmiştir (VI, 12). Herodotos'un bu görüşüne destek olabilecek bir diğer bilgiyi de Strabon'dan öğrenmekteyiz. Strabon

<sup>1</sup> Bu mağlubiyet sonrasında da tahta 22 yıl daha kalan II. Arğişti Atlı savaşçı kavimlere karşı devletin kuzey sınırlarını güvence altına almak için Altıntepe, Avnik Kalesi, Sırataşlar Kalesi, Çadırkaya/Pekerç Kalesi ve Tuzla Kalesi gibi merkezleri inşa ve tamir etmiştir. Detaylı bilgi için bk. Özgüç, 1961, s. 254-267; Özgüç, 1963, s. 253-267; Günaşdı, 2015, s. 113-131; Günaşdı, 2016, s. 113-135; Ceylan, 2019, s. 28-54; Üngör, 2018, s. 93-129; Ceylan & Üngör, 2018, s. 76-103, 117-120, 217-226.

<sup>2</sup> Detaylı bilgi için bk. Adalı, 2013, s. 587-593.

<sup>3</sup> 1950-1973 tarihleri arasında Roodney S. Young başkanlığında yapılan Gordion kazılarının yayınlandığı eserde Kimmer akınlarını önemli bir kronoljik çizgi olarak belirlemiş ve anlatılarını bu kronoloji üzerine kurmuştur. Bk. Young, 1981.

<sup>4</sup> Detaylı bilgi için bk. Tarhan, 1972, s. 139-142, 147-151.

Trabzon yakınlarında “*Kimmerius Dağı*”ndan bahseder (Strabo, VII.4.3 ). Günümüzde bu dağ Ağırmiş Dağı’na idantifiye edilmiştir. Bu isim Kimmerlerin bölgeye isim verecek kadar uzun kaldığının ve Ağırmiş Dağı’nın en azından Strabonun yaşadığı tarihe kadar *Kimmerius Dağı* olarak anıldığının göstergesidir (Tarhan, 1972, s. 123). Ayrıca Günümüzde Trabzon’a bağlı Yalınca mahallesinin yer adı değişmeden önce “*Gomera - Komera*” olarak anıldığı da bilinmektedir (Köylerimiz, 1933, s. 481). Tevratla da Gomer olarak bilinen bu isim Kimmerlerin bölgedeki kalıntılarındadır. Lidya üzerine yürüyen Kimmerleri bertaraf etmek için Kral Gyges (MÖ 687-645) Asur’dan yardım istemiştir. Bu sırada ani Kimmer baskınlarına karşı mücadele eden Gyges, Kimmerleri mağlup etmiş ancak ikinci Kimmer saldırısı karşısında tutunamayarak hayatını kaybetmiştir. Kimmerler, başkent Sardes’in akropolü hariç aşağı şehri yağmalamışlardır (Mellink, 1991, s. 645; Tarhan, 1972, s. 152-166; Demir, 2014, s. 185-207). Ayrıca İonya üzerine de seferler düzenlemişler ve başarılı olmuşlardır (Herodotos, I, 6; Tarhan, 1972, s. 166; San, 2000, s. 5). Daha sonra Kimmerler, Kral Alyattes tarafından Lidya topraklarından uzaklaştırılmışlardır (Herodotos, I. 16; Tarhan, 1972, s. 195-196).

Kimmerleri takip eden İskitler de Kafkaslar üzerinden Anadolu’ya girmişlerdir. İskitler hakkında Urartu kaynaklarında ilk söz ediliş I. Argiştı (M.Ö. 786-764) döneminde “İş-gı-gu-lu ülkesine<sup>5</sup> kadar gittim” sözü ile olmuştur. Buradaki İş-gı-gu-lu kelimesi İskitler ile özdeşleşmiştir<sup>6</sup>. Ardından İskitler Urartu kralı II. Rusa (MÖ 685-645) ile anlaşma yapmışlar ancak bu anlaşma kısa sürmüş ve birçok Urartu kalesini yağmalamışlardır (Tarhan, 1972, s. 130-131; Çilingiroğlu, 1994, s. 105-106-107). Daha sonra akın yönlerini güneye doğru çeviren İskitler Asurlular ile karşılaşmış ve Asarhaddon’un vesikalalarında “*Aşguzai*” olarak kendilerine yer bulmuşlardır. Asarhaddon, Kimmer ve Manna saldırılarını bertaraf etmek için İskit kralı Bartatua ile anlaşmış ve diplomatik bir manevra ile kızını ona vermiştir (Tarhan, 1972, s. 132-136; Çilingiroğlu, 1994, s. 108-109-110). Herodotos’un verdiği bilgiye göre bu dönemde sonra İskitler Ön Asya’da 28 yıl hüküm sürmüşlerdir (Herodotos, IV, 120). Bazı İskit gruplarının ise Kimmerleri takiben Orta Anadolu’ya gittiği bilinmektedir. Bunu Strabon’un verdiği bilgiler de doğrulamaktadır. Strabon Tokat, Zile/Zela ve çevresini istila eden İskitlerin bir gece baskını sonucunda Pers (Akhamenid) komutanlarına mağlup edildiklerini bildirmektedir (Strabo, 11.8.4). Aynı şekilde MÖ 4. yüzyılda Ksenophon’da Doğu Anadolu’dan geçerken doğuda dört plethron (118.4 m) genişliğindeki Çoruh (Harpasos) Nehri’ne kadar ilerleyerek İskit memleketine girdiklerini ve bu ovada dört günde yirmi parasang (110 km.) gittiklerini yazmaktadır (Ksenophon, 1974, V, 18). Ayrıca O. Özgül ve ekibinin Artvin-Rize sınırında incelemiş oldukları Tunç dönemi Göçer Kültürlere ait olduğunu belirttiği kaya resimleri (Özgül,

<sup>5</sup> I. M. Diakonoff ve S.M. Kashkai, “İş-gı-gu-lu” ülkesinin lokalizasyonu için modern Leninakan (Gümrü) ile Pambak vadisinin kuzey taraflarındaki modern Spitak ve Kirovakan (Vanadzor) arasındaki bölgeyi önermişlerdir (Diakonoff & Kashkai, 1981, s. 45).

<sup>6</sup> M. T. Tarhan İş-gı-gu-lu kelimesinde yazılış farklılığı olduğunu ve kelimenin I. Argiştı döneminde Kimmerler için II. Rusa döneminde ise İskitler için kullanıldığını ifade etmiştir. Detaylı bilgi için bk. Tarhan, 1972, s. 266. Argiştı Dönemi İş-gı-gu-lu kelimesi için bk. Payne, 2006, s. 172/8.1.1, 183/8.1.7; II. Rusa dönemi İş-gı-gu-lu kelimesi için bk. Payne, 2006, s. 299/12.3.5.

2021, s. 781-818), Rize’de bulunan Kimmer ve İskit kültürüne ait olan 4 Tunç balta (Özkan & Çakır, 2000: 87-94), Artvin ilinde bulunan Tunç baltalar (Bittel, 1933: 150-156, Küçükyıldız, 2021, s. 14-15), ile bölgedeki toponimler (Özgül, 2015: 159-179) ve Rize il sınırları içerisinde “Üsküt Dağı’nın” “İskit” adını hatırlatıyor olması bölgede Tunç Çağ’ından itibaren Göçer Kültürlerin görüldüğünü, MÖ 8. yüzyıldan sonra ise Kimmer ve İskitlerin, Ksenophon’un bu coğrafyalara geldiği tarihlere kadar bu bölgelerde etkili olduklarını göstermektedir.

Yukarıda ana hatları ile Kimmerler ve İskitlerin Anadolu üzerindeki siyasi ve askeri faaliyetlerini ve ulaşabildikleri coğrafyaları ele aldık. Çok kısa sürede Anadolu’daki siyasi güçleri derinden etkileyen bu savaşçı atlı kavimler oldukça teşkilatlı, savaş stratejileri olan ve çağının üstünde kendilerine uygun savaş araç gereçleriyle donanımlıydılar. Bu kavimlerin savaş strateji ve taktiklerinin temelini ustaca kullandıkları, hızından ve gücünden yararlandıkları at oluşturmuştur. At üzerinde ise en mahir oldukları şey ok ve yayın kullanımıydı (Herodotos, IV, 64-66). Okun vurucu gücünün yüksek olması hem düşmanı uzak mesafeden karşılaması hem de düşmandan geri çekilirken bile at üzerinde geriye dönerek kullanılabilmesi, Kimmer ve İskitlerin vazgeçilmez silahı olmasının ana sebebi olmuştur. Kimmer ve İskitlere ait kurganlardan çıkarılan birçok arkeolojik malzemede ok, yay ve okçular tasvir edilmiştir (Piotrovsky, Galanina & Grach, 1986: res. 121, 129, 158, 168, 173, 184, 199).

Ok, yay ve at<sup>7</sup> ile bu kadar bütünleşen bu kavimlerin elbette ki kendilerine özel yapım tekniği ve şekli olan ok ve yayları olmalıydı. Bu usta savaşçıların en önemli silahı olan yaylar organik maddelerden yapılmış olması nedeni ile günümüze kadar ulaşmamıştır. Okların ise ahşaptan yapılmış şaft kısımları günümüze gelememiştir. Ama genelde tunçtan döküm tekniği<sup>8</sup> ile yapılan İskit tipi ok uçları günümüze kadar ulaşabilmişlerdir. Çin Seddi’nden Tuna Nehri’ne kadar hemen her yerde rastlanılabilen bu tunç ok uçları, genelde iki veya üç kanatlı, nadir olarak da dört kanatlıdır. Ok uçları tek mahmuzlu, çift mahmuzlu ya da mahmuzsuzdur. Ok uçlarının namluları ise yaprak, rombik (baklava dilimi) ya da badem şeklindedir. Bu türün tüm tipleri kovanlıdır. Yerli ve yabancı bilim insanları tarafından bu tür ok uçları “İskit Tipi Ok Ucu” olarak adlandırılmaktadır (Ökse, 1994, s. 24-32; Ivantchik, 1997, s. 12-54; Dönmez, 2002, s. 34, dipnot, 15; Hellmuth, 2014, s. 5-30; Tekin, 2018, s. 43-46; Toptaş, 2018, s. 409; Durmuş, 2019, s. 111-112; Hellmuth Kramberger & Čambal, 2019, s. 187-202; Grechko, 2020: 12-27). Bu tür ok uçları aynı kültürü yaşayan Kimmerler ve İskitler tarafından kullanılmıştır.

Anadolu’da; Çavuştepe - Van (Erzen, 1968, s. 79; Erzen, 1978, s. 54, res. 39/1, 2, 3, 4, 5, 6), Toprakkale - Van (Wartke, 1990, şek. 9), Yukarı Anzaf - Van (Belli, 1994, s. 422),

<sup>7</sup> “İskit üçlüsü” içinde anılan bu üç unsur kazı yapılan kurganlarda da birlikte karşımıza çıkmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Hellmuth, 2014, s.1-38; Artamanov, 2020, s. 63, 67-68.

<sup>8</sup> İskit tipi ok uçlarının yapım tekniği hakkında detaylı bilgi için bk. Engels, 1981: c. 94-110. Karkamış’da yapılan kazılarda iki kanatlı, rombik namlulu, kovanlı ve mahmuzlu bir ok ucu döküm kalıbı bulunmuştur. Bk. Woolley, 1921, p. 125, plate, 23b. Yine Zincirli’de bulunan mahmuzlu döküm kalıbı için bk. Andrae, 1943, taff. 8/b.

Kayalıdere - Muş (Burney, 1966, s. 99, fig. 21/10), Norşuntepe - Elazığ (Hauptman, 1976, s. 43, lev. 47/6), Değirmentepe - Malatya (Esin & Harmankaya, 1986, s. 77, leh. IX/D34-46), İmirler - Amasya (Ünal, 1983, s. 65-85; Ivantchik, 1997, s. 21-29; Bilgi, 2001, s. 9-10, res. 86, 87, 88, tab. 25/150, 151, 152, 153, 156, 157, 158), Oluz Höyük - Amasya (Dönmez - Yurtsever & Beyazıt: 2014, s. 108, res.11), Harşena Kalesi - Amasya (Naza-Dönmez 2015, s. 384, res. 5), Maşat Höyük - Tokat (Özgüç, 1982, s. 41, lev. 62/10-11), Gordion - Ankara (Kohler, 1995: plate, 35/ G. tumj 5, H-L tumj 6-10), Gavur Kalesi - Ankara (Von der Osten, 1933, fig. 85/GK17), Alişar - Yozgat (Schmidt, 1933, fig. 348), Kerkenes Dağ Yerleşmesi - Yozgat (Schmidt, 1929, fig. 69/K 33, 41, 59, 64, 73, 87), Boğazköy - Çorum (Boehmer, 1972, s. 110-115; Taff. XXX, XXX1; Ivantchik, 1997, s. 31-39), Alaca Höyük - Çorum (Koşay, 1951: 85: 2 -198), Kaman Kale Höyük - Kırşehir (Mikami & Omura, 1988, res. 15/1, 2, 3, 4; Omura, 2006, p. 23, fig. 54; Omura, 2007, p. 8, fig. 10; Omura, 2008, p. 26, fig. 56), Pazarlı - Çorum (Koşay, 1941, lev. XX/408), Taşova - Ladik - Samsun (Ünal, 1983, s. 66 vd.; Ivantchik, 1997: 12), Demircihöyük-Sarıket Mezarlığı - Eskişehir (Seeher, 1998, s. 137: abb. 9/4), Sultanhan - Kayseri (Emre, 1973, s. 114, res. 97-98), Tarsus Gözlükule - Mersin (Goldman, 1963, plate, 174/10, 11, 17, 18, 19, 27, 15, 20, 21, 22, 23, 34, 29, 31), Sardes - Manisa (Ivantchik, 2001a, şek. 5/1), Kloras - İzmir (Zunal, 2017, s. 45-46), Kargamış - Gaziantep (Woolley, 1921, s. 125, plate, 22b), Zincirli - Gaziantep (Andrae, 1943, taff. 8/b) arkeolojik merkezlerinde ve Samsun (Bilgi, 2001: res. 89, Tab. 25/154, 155, 159, 160, 161), Isparta (Yalçıklı, 2006, taf. 2/26, 4/36, 6/16), Afyon (Yalçıklı, 2006, taf. 2/27, 5/24, 7/23-24), Sivas (Ökse, 1994, s. 24 - 32.), Erzurum ve Kars (Karageçi, 2019, s. 95 - 100, Yılmaz, 2020, s. 25 - 46) müzelerinde İskit tipi ok uçları görülmektedir.

Doğrudan in situ olarak ele geçen İskit tipi ok uçları tarihlendirme yaparken ve siyasi olayların kronolojisini belirleme açısından çok önemli bulgulardır<sup>9</sup>. Ancak kaçak kazılar sonucu müsadere edilen ya da satın alma yolu ile müzelere kazandırılan diğer İskit tipli ok uçlarında ise bu konularda kesin sonuç çıkarmak mümkün gözükmemektedir. Bu grup ok uçları ile in situ olarak çıkan eserlerle analojik çalışma yapılabilmektedir. Müzelere müsadere ya da satın alma yolu ile kazandırılan ok uçları, büyük ihtimalle Anadolu kökenli olup müzenin bulunduğu ilden ya da komşu illerden getirilmiş olmalıdır. Geniş coğrafyalarda sayıca fazla olarak karşımıza çıkan bu tip ok uçlarının kaçakçılar için ciddi bir maddi getirisi yoktur. Bu nedenle bu ve benzeri eserlerin yurtdışından getirilmiş olma ihtimali düşüktür. Ancak Kimmer-İskit siyasi tarihini aydınlatması ve bu kültürlerin yayılım alanlarını göstermesi açısından bilim insanları için oldukça değerlidir.

Çalışmada temel olarak Rize Müzesinde bulunan 12 adet İskit tipi ok ucunun kataloglaması yapılmış, tipolojisi incelenmiş ve Anadolu'daki diğer İskit tipi ok uçları ile analojisi yapılmıştır.

### Rize Müzesinde Bulunan Ok Uçları

Yaptığımız envanter incelemelerinde Rize Müzesinde 12 adet İskit tipi ok ucu olduğu tespit edilmiştir (Ek. 13, 14, 15). Daha kolay inceleyebilmek için envanter

<sup>9</sup> Anadolu'daki İskit tipi ok uçlarının tarihlendirilmesi için bk. Yalçıklı, 2006, s. 223-228.

numarasına göre numaralandırdığımız ok uçlarının 1 ila 10 arasındakiler nerede bulunduğu belli olmayan satın alma yolu ile aynı kişiden<sup>10</sup> müzeye kazandırılmıştır. 11 ve 12 no.lu ok uçları ise Tokat-Zile’de bulunmuş ve Tokat Müzesinden devir ile Rize Müzesine getirilmiştir.

**1 no.lu ok ucu:** 1.1/1995-5 envanter no.lu ok ucu (Ek. 1) 30,55 mm uzunluğunda, 9,2 mm genişliğindedir. Tunçtan döküm tekniği ile yapılmış olan ok ucu 2,71 g ağırlığındadır. Üç kanatlı olan bu ok ucunun kanatları ile kovanı iç içe geçmiş şekilde yapılmıştır. Ok ucu halen keskin ve sivridir. Üzerinde korozyon mevcuttur.

1 no.lu ok ucu, Alişar’da (Schmidt, 1933, p. 66, fig. 89/a782, a827), Kerkenes Dağı Yerleşmesinde (Schmidt, 1929, p. 269, fig. 69/k64, k87), Van Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 4/A 3379 09, 7.4.93, 74.8.29), Kars Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 5/1.2.2004/1757), Erzurum Arkeoloji Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 6/2.77, 4.77), Afyon Müzesinde (Yalçıklı, 2006. taf. 7/23, 24) ve Samsun Müzesinde (Bilgi, 2001, tab. 25/159-160) bulunan İskit tipi ok uçları ile benzerlerdir.

**2 no.lu ok ucu:** 2.1/1995-6 envanter no.lu ok ucu (Ek. 2) 22,22 mm uzunluğunda, 6,1 mm genişliğindedir. Tunçtan döküm tekniği<sup>11</sup> ile yapılmış olan ok ucu 1.13 g ağırlığındadır. Üç kanatlı olan ok ucunun kanatlarının bir kısmı kovan üzerine devam etmiştir. Ok ucunun keskinliğini ve sivrilikliğini koruduğu söylenebilir. Kovan kısmında ise küçük bir boşluk bulunmaktadır. Muhtemelen bu boşluk, ok ucu döküm kalıbında sıvı tuncun ok ucu boşluğuna akmasını sağlamıştır. Soğuma işleminden sonra ise bu boşluğun bilerek bırakıldığı ve ok ucunu ahşaba sabitleme görevi gördüğü düşünülebilir. Genel anlamda oldukça hafif ve ince bir ok ucudur.

2. no.lu ok ucu, Çavuştepe’de (Yılmaz, 2020, ill. 1/68.1.30, 66.1.29), Kayalidere’de (Burney, 1966, 99, fig. 21/10), Van Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 4/A3190 07, A3195.07, A1234 03, 19.65.92, 74.8.28), Erzurum Arkeoloji Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 6/48.88, 45.88, 48.88, 50.88, 3.72, 2.78), Samsun Müzesinde (Bilgi, 2001, tab. 25/161) ve Rize Müzesi 3 no.lu ok ucunun da içinde bulunduğu İskit tipi ok uçları ile benzerlerdir.

**3 no.lu ok ucu:** 3.1/1995-7 envanter no.lu ok ucu (Ek. 3) 21,99 mm uzunluğunda, 9,2 mm genişliğindedir. Tunçtan döküm tekniği ile yapılmış olan ok ucu 2,17 g ağırlığındadır. Üç kanatlı olan ok ucunun kanatlarının bir kısmı kovan üzerine devam etmiştir. Üç mahmuzlu olan ok ucu Anadolu için az sayıdaki örnekler arasındadır. Ok ucunun keskinliğini ve sivrilikliğini koruduğu görülmektedir. Kanat kısımlarında keskinleştirme için yapılan bilevi işlemi oldukça belirgindir. Kovan kısmında ise küçük bir boşluk bulunmaktadır. Muhtemelen bu boşluk ok ucu döküm kalıbında, sıvı

<sup>10</sup> D. Ekmekçi’den 1995 yılında Rize Müzesi tarafından satın alınan ok uçlarının nereden bulunduğu ya da elde edildiği üzerine kendisiyle görüşmek istediğimizde vefat etmiş olduğunu öğrendik. Mahdumları ile yaptığımız görüşmelerde babalarının ok uçlarını müzeye verdiklerini hatırladıklarını söylemişler ancak nereden bulunmuş ya da gelmiş olduğuna dair bilgilerinin olmadığını bizlere iletmişlerdir.

<sup>11</sup> İskit tipi ok uçları genelde tunçtan ve döküm tekniği ile yapılmışlardır. Detaylı bilgi için bk. Engels, 1981: c. 94-110. Karkamış yapılan kazılarda iki kanatlı, rombik namlulu, kovanlı ve mahmuzlu bir ok ucu döküm kalıbı bulunmuştur. Bk. Woolley, 1921, p. 125, Plate, 23b. Yine Zincirli’de bulunan mahmuzlu döküm kalıbı için bk. Andrae, 1943, taff. 8/b.

tuncun ok ucu boşluğuna akmasını sağlamıştır. Soğuma işleminden sonra ise bu boşluğun bilerek bırakıldığı ve ok ucunu ahşaba sabitleme gördüğü düşünülebilir.

3. no.lu ok ucu, Çavuştepe’de (Yılmaz, 2020, ill. 1/37.7.77), Karkamış’da (Woolley, 1921, p.125, Plate, 22b), Erzurum Arkeoloji Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 6/48.88, 50.88, 52.88, 2007.321), Samsun Müzesinde (Bilgi, 2001, tab. 25/161) ve Rize Müzesi 2 no.lu ok ucunun da içinde bulunduğu İskit tipi ok uçları ile benzerlerdir.

**4 no.lu Ok Ucu:** 4.1/1995-8 envanter no.lu ok ucu (Ek. 4) 22 mm uzunluğunda, 7,15 mm genişliğindedir. Tunçtan döküm tekniği ile yapılmış olan ok ucu 2,2 g ağırlığındadır. İki kanatlı badem şeklinde olan ok ucunun yüksek omurgaları vardır. Kanatlarda yapılan bilevi işlemi görülebilmektedir. Kovanın hemen bitişinde geriye doğru kavisli ancak kırılmış bir mahmuz bulunmaktadır. Ok ucunun kovan kısmında ise küçük bir boşluk bulunmaktadır. Muhtemelen bu boşluk, ok ucu döküm kalıbında sıvı tuncun ok ucu boşluğuna akmasını sağlamıştır. Soğuma işleminden sonra ise bu boşluğun bilerek bırakıldığı ve ok ucunu ahşaba sabitleme görevi görmüş olduğu düşünülebilir.

4 no.lu ok ucu, Çavuştepe’de (Yılmaz, 2020, ill. 1/37.4.77, 62.2.11, 62.2.9), Ayanis Kalesi’de (Derin & Muscarella, 2001, fig. 6-7/72, 76, 77,78, 81, 86), Boğazköy’de (Boehmer, 1972, taf. XXXI/901, 904, 909, 922, 924, 930, 932), Kloras’da (Zunal, 2017: res. 5/13, 14), İmirler’de (Bilgi, 2001, tab. 25/156), Van Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 4/12.14.83, 12.15.83, 74.18.39, 74.18.27), Kars Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 5/3.3.2012/2140) ve Sivas Müzesinde (Ökse, 1994, s. 27, no. 84/41, 43, 40, 48, 50, 51, 53, 55, 60.) bulunan İskit tipi ok uçları ile benzerlerdir.

**5 no.lu Ok Ucu:** 5.1/1995-9 envanter no.lu ok ucu (Ek. 5) 36,66 mm uzunluğunda, 12,46 mm genişliğindedir. Tunçtan döküm tekniği ile yapılmış olan ok ucu 6,5 g ağırlığındadır. İki kanatlı rombik biçimli namluya sahip ok ucunun yüksek ve geniş omurgaları vardır. Kanatlarda keskinleştirme için yapılan bilevi işlemi görülmektedir. Ok ucunun sivrililiğini ve keskinliğini korozyon nedeniyle kaybettiği söylenebilir. Namlu bitiminden sonra ise 10,7 mm uzunluğunda bir kovan devam etmektedir.

5. no.lu ok ucu, Çavuştepe’de (Yılmaz, 2020, ill. 1/18.15.86, 68.1.34, 68.1.35, 74.54.40, 71.2.55), Ayanis’de (Derin & Muscarella, 2001, fig. 6 -7/93, 104), Boğazköy’de (Boehmer, 1972, taf. XXX/888, 890, 895a, 900), Kerkenes Dağı yerleşmesinde (Schmidt, 1929, fig. 69/K73), İmirler’de (Bilgi, 2001, res. 86; tab. 25/150, 151, 152), Van Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 4/4.111.81, 4.112.81, 12.86.83, 6.3.84-3.6.84), Erzurum Arkeoloji Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 6/75.78, 80.78, 3.77) ve Sivas Müzesinde (Ökse, 1994, 27, no. 84.56) bulunan İskit tipi ok uçları ile benzerlerdir.

**6. no.lu Ok Ucu:** 6.1/1995-10 envanter no.lu ok ucu (Ek. 6) 34,31mm uzunluğunda 7,40 mm genişliğindedir. Tunçtan döküm tekniği ile yapılmış olan ok ucu 2,65 g ağırlığındadır. Üç kanatlı olan ok ucunun kanatlarının bitiminde 11,11 mm boyutunda kovan uzunluğu vardır. Kanatlarda keskinleştirme için bilevi işlemi yapıldığı görülmektedir. Ok ucu keskinliğini ve sivrililiğini hâlâ korumaktadır. Ok ucunun kovan kısmında ise küçük bir boşluk bulunmaktadır. Muhtemelen bu boşluk, ok ucu döküm kalıbında sıvı tuncun ok ucu boşluğuna akmasını sağlamıştır. Soğuma işleminden

sonra ise bu boşluğun bilerek bırakıldığı ve bu boşluğun ok ucunu ahşaba sabitleme görevi görmüş olduğu düşünülebilir. Ok ucunda korozyon görülmektedir.

6 no.lu ok ucu, Çavuştepe’de (Yılmaz, 2020, ill. 1/68.1.30, 66.1.29), Kayalidere’de (Burney, 1966, fig. 21/10), Karkamış’da (Woolley, 1921, p.125, Plate, 22b), Samsun Müzesinde (Bilgi, 2001, tab. 25/161), Van Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 4/A3190 07, A3195.07, A1234 03, 19.65.92, 74.8.28) ve Erzurum Arkeoloji Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 6/48.88, 45.88, 48.88, 50.88, 3.72, 2.78) bulunan İskit tipi ok uçları ile benzerlerdir.

**7. no.lu ok ucu:** 7.1/1995-11 envanter no.lu ok ucu (Ek. 7) 34,80 mm uzunluğunda, 7,40 mm genişliğindedir. Tunçtan döküm tekniğiyle yapılan ok ucu 2,54 g ağırlığındadır. İki kanatlı yaprak biçimli namluya sahip olan ok ucunda belirgin omurgalar gözükmemektedir. Kanatlarda keskinleştirme için bilevi işlemi yapılmıştır. Namlu bitiminin hemen ardında geriye doğru kavisli 11,1 m uzunluğunda mahmuz bulunmaktadır. Namlunun devamında mahmuzun da üzerinde bulunduğu 16,9 mm uzunluğunda kovan bulunmaktadır. Ok ucunun kovan kısmında ise küçük bir boşluk bulunmaktadır. Muhtemelen bu boşluk ok ucu döküm kalıbında, sıvı tuncun ok ucu boşluğuna akmasını sağlamıştır. Soğuma işleminden sonra ise bu boşluğun bilerek bırakıldığı ve bu boşluğun ok ucunu ahşaba sabitleme görevi görmüş olduğu düşünülebilir. Ok ucu oldukça keskin ve sivridir.

7 no.lu ok ucu, Ayanis Kalesi’de (Derin & Muscarella, 2001, fig. 6-7/83), Boğazköy’de (Boehmer, 1972, taf. XXXI/914, 915), Kaman-Kale Höyük’de (Omura, 2008, p. 26, fig. 56), Taşova-Ladik’de (Ivantchik, 2001a, abb. 23/138), Gordion’da (Kohler, 1995, plate 35/H-L, tumj 9), Amasya Müzesinde (Çoban, 2013, s. 268) ve Rize Müzesi 8 no.lu ok ucunun da içinde bulunduğu İskit tipi ok uçları ile benzerlerdir.

**8. no.lu ok ucu:** 8.1/1995-12 envanter no.lu ok ucu (Ek. 8) 35,12 mm uzunluğunda, 7,18 mm genişliğindedir. Tunçtan döküm tekniğiyle yapılan ok ucu 3,16 g ağırlığındadır. İki kanatlı badem biçimli namluya sahip olan ok ucunda belirgin omurgalar gözükmemektedir. Ok ucunun kanatlarında bilevi işlemi yapılmıştır. Namlunun bitiminde geriye doğru 10,6 mm uzunluğunda bir mahmuz bulunmaktadır. Namlunun bitiminde mahmuzun da üzerinde bulunduğu 8,6 mm uzunluğunda kovan bulunmaktadır. Ok ucu üzerinde korozyon görülmektedir.

8 no.lu ok ucu, Ayanis Kalesi’nde (Derin & Muscarella, 2001, fig. 6-7/83), Boğazköy’de (Boehmer, 1972, taf. XXXI/914,915), Kaman-Kale Höyük’de (Omura, 2008, p. 26, fig. 56), Taşova-Lâdik’te (Ivantchik, 2001a: abb. 23/138), Gordion’da (Kohler, 1995, plate 35/H-L 9), Tarsus Gözlükule’de (Goldman, 1963, plate, 174/10, 17, 18, 19, 27, 15, 20, 21, 22, 23), Amasya Müzesinde (Çoban, 2013, s. 268) bulunan ok uçları ve Rize Müzesi 8 no.lu ok ucunun da içinde bulunduğu İskit tipi ok uçları ile benzerlerdir.

**9 no.lu ok ucu:** 9.1/1995-14 envanter no.lu ok ucu (Ek. 9) 25,81 mm uzunluğunda, 5,93 mm genişliğindedir. Tunçtan döküm tekniğiyle yapılmış olan ok ucu 1,91 g ağırlığındadır. İki kanatlı olan ok ucunda kovan devamı gibi gözükebilen bombeli omurgalar görülmektedir. Namlu ile kanat arasında geriye doğru çıkıntılı 8,55 mm uzunluğunda bir mahmuz bulunmaktadır. Namlu bitiminden itibaren kovan uzunluğu 11,12 mm uzunluğundadır. Ok ucu üzerinde korozyon görülmektedir.



9 no.lu ok ucu, Çavuştepe'de (Yılmaz, 2020, ill.1/62.2.9), Ayanis'de (Derin & Muscarella, 2001, fig. 7/86), Boğazköy'de (Boehmer, 1972, taf. XXXI/901, 909, 917, 924), Karkamış'da (Woolley, 1921, p.125, Plate, 22b), Norşuntepe'de (Hauptman, 1976: 43 Lev. 47/6), İmirler'de (Bilgi, 2001, tab. 25/156), Harşena Kalesi'nde (Naza-Dönmez, 2015, s. 384, res. 5), Van Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 4/9.126.82), Kars Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 5/3.3.2012/2140), Erzurum Arkeoloji Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 6/76.78) ve Sivas Müzesinde (Ökse, 1994, s. 27, no. 84/55, 48, 60, 51) bulunan İskit tipi ok uçları ile benzerlerdir.

**10 no.lu ok ucu:** 10.1/1995-15 envanter no.lu ok ucu (Ek. 10) 29,37 mm uzunluğunda, 5,17 mm genişliğindedir. Tunçtan döküm tekniğiyle yapılan ok ucu 1,9 g ağırlığındadır. Üç kanatlı olan namlu kovan ile iç içe olup bombeli omurgaları görülmektedir. Namlu bitiminde 13,11 mm uzunluğunda kovan vardır. Kanatlar ve kovanın iç içe oluşu ok ucuna üçgenimsi bir görüntü vermiştir. Ok ucu üzerinde korozyon görülmektedir.

10 no.lu ok ucu, Van Kalesi mezarlık alanında (Yılmaz, 2020, ill. 3/Vk2017-m25-150) ve Kars Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 5/43.6.972/767) bulunan İskit tipi ok uçları ile benzerlerdir.

**11. no.lu ok ucu:** 24.1/1996-44 envanter no.lu ok ucu (Ek. 11) 37,30 mm uzunluğunda, 9,66 mm genişliğindedir. Tunçtan döküm tekniğiyle yapılan ok ucu 4,43 g ağırlığındadır. İki kanatlı rombik namlulu ok ucunda belirgin omurgalar görülmektedir. Kanatlarda keskinleştirme için bilevi işlemi yapılmıştır. Namlunun devamında 13,56 mm uzunlunda kovan bulunmaktadır. Kovan üzerinde 5 mm'lik kırık bir mahmuz görülmektedir. Ok ucunun keskinliği mevcut olup uç kısmı kırıktır. Namlu ve kovan arasında bu kırılmanın meydana geldiği anda olduğu tahmin edilen bir eğiklik mevcuttur. Ok üzerinde korozyon görülmektedir.

11 no.lu ok ucu, Çavuştepe'de (Yılmaz, 2020, ill. 1/74.54.41, 68.1.29, 68.1.36), Ayanis Kalesi'nde (Derin & Muscarella, 2001, fig. 6-7/71, 73, 74, 75, 79, 80, 82), Van Kalesi Mezarlık alanında (Yılmaz, 2020, ill. 3/VK15627, VK2016-M25-231), Değirmentepe'de (Esin & Harmankaya: 1986, s. 77, lev. IX/ D34-46), Oluz Höyük'de (Dönmez & Beyazıt 2013, s. 187, res.13), Maşat Höyük'de (Özgüç, 1982, s. 41, lev. 62/10), Boğazköy'de (Boehmer, 1972, taf. XXXI/902, 903, 905, 910, 911, 912, 914, 915, 919, 921, 926, 927), Kerkenes Dağı yerleşmesinde (Schmidt, 1929, p. 269, fig. 69/k41, k59), Kaman Kale Höyük'de (Mikami & Omura, 1988, res. 15/3, Omura, 2006, p. 23, fig. 54; Omura, 2007, p. 8, fig. 10), Gavur Kalesi'de (Von der Osten, 1933, fig. 85/GK17), Alişar Höyük'de (Schmidt, 1933, p. 66, fig. 89/225), Gordion'da (Kohler, 1995, plate, 35/G. tumj 5, H-L tumj 6, 7, 8), Sultanhan Höyük'de (Emre, 1973, s. 114, res. 98), Tarsus Gözlükule'de (Goldman, 1963, Plate, 174/10, 17, 18, 19, 27, 15, 20, 21, 22, 23), İmirler'de (Bilgi, 2001, res. 87, 88, tab. 25/157, 158), Demircihöyük-Sarıket Mezarlığı (Seeher, 1998, s. 137, abb.9/4), Samsun Müzesinde (Bilgi, 2001, tab. 25/154), Van Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 4/12.14.83, 12.15.83, 74.18.37, 74.18.38, 74.18.42), Kars Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill 5/2.6.2016/2367, 1.6.2016/2366), Amasya Müzesinde (Çoban, 2013, s. 268), Sivas Müzesinde (Ökse, 1994, s. 27, no. 84/57, 58, 42, 47, 59) bulunan ok uçları ve Rize Müzesi 12 no.lu ok ucunun da içinde bulunduğu İskit tipi ok uçları ile benzerlerdir.

**12 no.lu ok ucu:** 23.1/1996-45 envanter no.lu ok ucu (Ek. 12) 40,16 mm uzunluğunda, 10,11 mm genişliğindedir. Tunçtan döküm tekniğiyle yapılan ok ucu 5,78 g ağırlığındadır. İki kanatlı rombik namlulu ok ucunda geniş ve bombeli omurgalar da mevcuttur. Kanatlarda keskinleştirme için bilevi işlemi yapılmıştır. Namlu bitiminde 12,13 mm uzunluğunda kovan mevcuttur. Kovan üzerinde geri doğru uzanan kırık bir mahmuz görülmektedir. Ok ucunun namlu bitiminden sonra devam eden kovanının üzerinde paralel iki çizgisel işaret bulunmaktadır. Bu işaretlerin ok ucunun ait olduğu boy ya da beyliği gösteren bir damga olabileceği gibi kişisel bir işaret ya da usta-atölye işareti olması da mümkündür. Benzer şekilde İskit tipi işaretli ok uçlarına Boğazköy ve Taşova-Ladik buluntularında<sup>12</sup> da rastlamak mümkündür<sup>13</sup>.

12 no.lu ok ucu, Çavuştepe’de (Yılmaz, 2020, ill. 1/74.54.41, 68.1.29, 68.1.36), Ayanis Kalesi’nde (Derin & Muscarella, 2001, fig. 6-7/71, 73, 74, 75, 79, 80, 82), Van Kalesi Mezarlık alanında (Yılmaz, 2020, ill. 3/VK15627, VK2016-M25-231), Değirmentepe’de (Esin & Harmankaya: 1986, s. 77, lev. IX/ D34-46), Oluz Höyük’de (Dönmez & Beyazıt 2013, s. 187, res.13), Maşat Höyük’de (Özgüç, 1982, s. 41, lev. 62/10), Boğazköy’de (Boehmer, 1972, taf. XXXI/902, 903, 905, 910, 911, 912, 914, 915, 919, 921, 926, 927), Kerkenes Dağı yerleşmesinde (Schmidt, 1929, p. 269, fig. 69/k41, k59), Kaman Kale Höyük’de (Mikami & Omura, 1988, res. 15/3, Omura, 2006, p. 23, fig. 54; Omura, 2007, p. 8, fig. 10), Gavur Kalesi’de (Von der Osten, 1933, fig. 85/GK17), Alişar Höyük’de (Schmidt, 1933, p. 66, fig. 89/225), Gordion’da (Kohler, 1995, plate, 35/G. tumj 5, H-L tumj 6, 7, 8), Sultanhan Höyük’de (Emre, 1973, s. 114, res. 98), Tarsus Gözlükule’de (Goldman, 1963, Plate, 174/10, 17, 18, 19, 27, 15, 20, 21, 22, 23), İmirler’de (Bilgi, 2001, res. 87, 88, tab. 25/157, 158), Demircihöyük-Sarıket Mezarlığı (Seeher, 1998, s. 137, abb.9/4), Samsun Müzesinde (Bilgi, 2001, tab. 25/154), Van Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 4/12.14.83, 12.15.83, 74.18.37, 74.18.38, 74.18.42), Kars Müzesinde (Yılmaz, 2020, ill. 5/2.6.2016/2367, 1.6.2016/2366), Amasya Müzesinde (Çoban, 2013, s. 268), Sivas Müzesinde (Ökse, 1994, s. 27, no. 84/57, 58, 42, 47, 59) bulunan ok uçları ve Rize Müzesi 11 no.lu ok ucunun da içinde bulunduğu İskit tipi ok uçları ile benzerlerdir.

### Tarihlendirme

Yukarıda belirttiğimiz gibi bilimsel kazılar haricinde elde edilen arkeolojik malzemelerde tarihlendirme yapmak oldukça zordur. Bu tür malzemeler genellikle tip olarak incelenir ve analogi yapılarak tarihlendirilir<sup>14</sup>. Rize Müzesine satın alma yoluyla kazandırılmış olan 12 adet İskit tipi ok ucu için de bu durum geçerlidir. Bu tip ok uçlarının en erken örneklerini MÖ 9. yüzyıla tarihlendirilen Arzhan Kurganı’nda görmek mümkündür (Gryaznov, 1980: 23, res. 11/13). Geniş coğrafyalarda görülen bu tip ok uçlarına Anadolu’da MÖ 8. yüzyıldan itibaren rastlanılmaktadır. Bilim literatürüne İskit tipi olarak geçen bu ok uçlarının ilk olarak Kimmerler ve İskitler tarafından kullanıldığı bilim insanları tarafından kabul görmüştür (Ökse, 1994, s. 24-32;

<sup>12</sup> Boğazköy ve Taşova-Ladik buluntularındaki işaretli ok uçları için bk. Hellmuth Kramberger & Čambal, 2019: 192, abb. 5a.

<sup>13</sup> Volga bölgesi, Urallar, Dinyeper bölgesi, Transilvanya ve Doğu Alpler’deki işaretli İskit tipi ok uçları için bk. Hellmuth Kramberger & Čambal, 2019, 187-202.

<sup>14</sup> Orta Çağ dönemi ok uçları ve tarihlendirme çalışması için bk. Aygör, 2018, s. 283-306.

Ivantchik, 1997, s. 12-54; Dönmez, 2002, s. 34, dipnot, 15; Hellmuth, 2014, s. 5-30; Toptaş, 2018, s. 409; Durmuş, 2019, s. 111-112; Hellmuth Kramberger & Čambal, 2019, s. 187-202; Grechko, 2020, 12-27).

Rize Müzesinde bulunan üç kanatlı ve kovanlı olan 1, 2, 3, 6 ve 10 no.lu ok uçları aynı grupta değerlendirilebilir. Yaptığımız tip ve analogi incelemeleri ile A. Hellmut'un yapmış olduğu İskit tipi ok uçları sınıflandırmasında "Erken İskit Evresi III" aşamasında gördüğümüz bu tip (2014, 6-7), MÖ 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilebilir.

İki kanatlı kovanlı ve geniş omurgalara sahip 5 no.lu ok ucu için yapmış olduğumuz tip ve analogi incelemelerinde bu tipin Anadolu'daki en erken İskit tipi ok ucu örnekleri arasında olduğu anlaşılmıştır. Hellmut'un da "Erken İskit Evresi I" olarak sınıflandırdığı grubun içinde sayabileceğimiz bu tip ok uçları (2014: 5), MÖ 9. yüzyılın sonları ile 8. yüzyılın ortalarına tarihlendirilebilir.

İki kanatlı, kovanlı ve mahmuzlu olan 4, 7, 8, 9, 11 ve 12 nolu ok uçları aynı grupta değerlendirilebilir. Yapmış olduğumuz tip ve analogi incelemeleri ile A. Hellmut'un yapmış olduğu İskit tipi ok uçları sınıflandırmasında "Erken İskit Evresi II" olarak belirttiği grubun içinde sayabileceğimiz bu tip ok uçları (2014: 6), MÖ 8. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilebilir. Bu tip ok uçları, Anadolu'da en çok görülen İskit tipi ok ucu olarak karşımıza çıkmaktadır. "Zabotin Tipi" ve "Kelermes Tipi" olarak da adlandırılan bu tip ok uçları, özellikle Maşat Höyük, Boğazköy ve Taşova-Ladik buluntuları ile uyushmaktadır (Ünal, 1983, 65-81; Ivantchik, 1997: 31-39; Ivantchik, 2001b, 114-119; Hellmut, 2014: 6). Rize Müzesi envanterinde yer alan ve buluntu yeri Tokat/Zile olan 11 ve 12 no.lu ok uçları tip olarak Maşat Höyük buluntuları ile oldukça benzerdir. T. Özgüç Maşat Höyük İskit tipi ok uçlarının buluntu katını Demir Çağı'na tarihlendirip Frig katı olduğunu belirtmiştir (Özgüç, 1982, 19-22, lev. 62/10-11)<sup>15</sup>.

## SONUÇ

Rize Müzesi Müdürlüğünden alınan izin ile Rize Müzesi envanteri incelenmiş ve burada bulunan 12 adet İskit tipi ok ucu üzerine çalışılmıştır. Kendi aralarında üç gruba ayırdığımız ok uçlarının ilk grubu üç kanatlı ve kovanlı, ikinci grubu iki kanatlı ve kovanlı, üçüncü grubu ise iki kanatlı, kovanlı ve mahmuzlu olan ok uçlarıdır. Döküm tekniği ile üretilen bu ok uçları tunçtan imal edilmiştir. Döküm işleminin sonucu olarak 2, 3, 4, 6 ve 7 no.lu ok uçlarının kovan kısımlarında küçük bir boşluk bulunmaktadır. Muhtemelen bu boşluk, ok ucu döküm kalıbında sıvı tuncun ok ucu boşluğuna akmasını sağlamıştır. Soğuma işleminden sonra ise bu boşluğun bilerek bırakıldığı ve ok ucunu ahşaba sabitleme görevi görmüş olduğu düşünülebilir. Geriye kalan 1, 5, 8, 9, 10, 11 ve 12 no.lu ok uçlarında böyle bir boşluğun bulunmaması, bu boşluk bırakma işleminin kişiye ya da atölyeye göre değişmiş olabileceğini göstermektedir. Özellikle 12 no.lu ok ucunun kovanında bulunan iki paralel çizgi, özelleştirme işine verilen önemi göstermektedir. Ok uçları genelde 1,13 g ile 6,5 g

<sup>15</sup> Çalışmamız sırasında gösterdiği kolaylıklar ve desteği için Rize Müzesi Müdüresi Seyhan KURT hanımefendiye, envanter çalışmamız sırasında yardımları için müze araştırmacısı Ayşe GÜNER hanımefendiye ve tüm müze çalışanlarına teşekkürü borç biliriz.

arasında değişik ağırlıklara sahiptir. 1, 2, 3, 6 ve 10 no.lu ok uçları 3 kanatlı olup 4, 5, 7, 8, 9, 11 ve 12 no.lu ok uçları ise iki kanatlıdır. Ok uçlarının 1, 2, 5, 6 ve 10 no.lu olanları mahmuzsuz, 3, 4, 7, 8, 9, 11 ve 12 no.lu olanları ise mahmuzludur.

Bilim dünyasında İskit tipi olarak geçen bu ok ucu türünü Anadolu'ya Kimmer ve İskitlerin getirmiş olduğu konusunda şüphe yoktur. Anadolu'da bulunan İskit tipi ok uçlarının buluntu yerlerinin yazılı kaynaklarda geçen Kimmer ve İskitlerin yayılım alanı ile uyuşması da bunu bizlere göstermektedir. Ancak bazı bilim insanları etkili bir silah olan bu tür ok uçlarının dönemin önemli devletleri tarafından da benimsendiğini ileri sürmüşlerdir. A. Yılmaz, konu hakkında kendi özel kuvvetleri olan devletlerin silahlarını değiştirmesinin kolay olmayacağını özellikle düzenli orduya sahip devletlerin tek tip kıyafet ve silahlarının olduğunu belirtmiştir. Biz de bu görüşe katıldığımız gibi bu ok uçlarının Kimmerler ve İskitlere ait olduğunu düşünmekteyiz. Bu savaşçı kavimlerin bazen Urartular, Medler ve Asurlular ile müttefik olduğunu ve aynı saflarda savaşabildiklerini, dolayısıyla kendi savaş gereçleriyle savaşa katıldıklarını da düşünmemizin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Bu etkenler ve etkili bir silah olan ok ucunun özellikleri düşünüldüğünde yukarıda belirtmiş olduğumuz devletlerin bu silahtan etkilenmiş olduğu söylenebilir.

Rize Müzesinde bulunan 12 İskit tipi ok ucunun 11 ve 12 no.lu olanları Tokat/Zile'de bulunmuş ve satın alma yolu ile Tokat Müzesine oradan ise Rize Müzesine devri gerçekleşmiştir. Geriye kalan ok uçlarının nerede bulunduğu tespit edilemediği gibi grup halinde bulunup bulunmadığı da anlaşılamamaktadır. Ancak geniş coğrafyalarda bu ok uçlarından sayıca fazla bulunması ve üretildiği metalin maddi olarak çok değerli olmaması göz önüne alındığında bu eserlerin Rize'den ya da çevre illerden müzeye kazandırılması en yakın ihtimaldir. O. Özgül ve ekibinin Artvin-Rize sınırında incelemiş oldukları Tunç dönemi Göçer Kültürlere ait olduğunu belirttiği kaya resimleri, Rize ve Artvin'de bulunan Kimmer ve İskit kültürüne ait tunç baltalar, bölgedeki toponimler, Herodotos'un Kimmerlerin Sinop'a ve kadar ulaştığı bilgisini vermesi, Strabon'un Trabzon'da Kimmer adlı toponimlerin varlığından bahsetmesi ve Ksenophon'un Çoruh Havzası'ndaki İskit varlığını belirtmesi, 1 ile 10 numara arasında bulunan ok uçlarının da Rize ve çevresinde bulunmuş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

#### EXTENDED ABSTRACT

Anatolia has hosted many tribes throughout history. From the 8th century BC, among these tribes there are also Cimmerians and Scythians that we know migrated to Anatolia using the Daryal and Derbent passes in the Caucasus. The Cimmerians that can be traced back to the Eurasian steppes were constantly pressured by Scythians, that was to be more organized than them, consequently, some of them were taken under protection, and some were forced to migrate. The Cimmerians, who migrated to Anatolia encountered the dominant state of the region, the Urartians. However, the Urartian King Rusa II (685-645 BC) took smart political steps and agreed with the Cimmerians and allied against his enemy state, Assyria. As a result of this agreement, the Cimmerians headed towards Assyria. The Cimmerians headed towards the interior of Anatolia in the 7th century BC under the pressure of Assyria and Scythians. The

Cimmerians conquered Gordion, the capital of the Phrygian State, which was at the peak of its dominance in this region (676 BC), and put an end to this state. Some of the Cimmerians, who made constant raids in the region, reached the Central Black Sea, and some of them marched further west on Lydia. Meanwhile, Gyges, who was fighting against the sudden Cimmerian raids, defeated the Cimmerians, but could not resist the second Cimmerian attack and died. The Cimmerians plundered the lower city, except for the acropolis of the capital Sardis. Later, the Cimmerians were expelled from the Lydian lands by King Alyattes.

The Scythians followed the Cimmerians, also migrated to Anatolia through the Caucasus, and encountered the Urartian Kingdom. Later, the Scythians turned their raids' direction to the south and encountered the Assyrians. The Assyrian King Esarhaddon agreed with the Scythian king Bartatua to thwart the Cimmerian and Manna attacks and gave his daughter in marriage to him as a diplomatic maneuver. According to Herodotus, the Scythians established a state that ruled for 28 years in Asia Minor. It is known that some Scythians migrated to Central Anatolia following the Cimmerians. Likewise, in the 4th century BC, Xenophon also writes that, while passing through Eastern Anatolia, they advanced to the Coruh (Harpasos) River with a width of four plethrons (118.4 m) in the east and arrived at the Scythian homeland, and traveled twenty parasangs (110 km) in four days on this plain. Moreover, 4 Bronze axes belonging to the Cimmerian and Scythian cultures were found in Rize, and bronze axes were found in the province of Artvin, the rock paintings on the Artvin-Rize border that were examined by O. Özgül and his team, and the toponyms in the region, indicate that the Cimmerians and Scythians were active in these regions after the fall of Urartian and until the time of Xenophon's arrival.

These mounted warrior tribes, which deeply influenced the political forces in Anatolia in a very short time, were highly organized, had combat strategies, and were suitably equipped with combat equipment ahead of their time. The basis of their combat strategies and tactics was formed by the horse, which was skillfully used for their speed and strength. On the horse, what they were most skilled at using arrows and bows. The high striking power of arrow was the main reason why it was an indispensable weapon of the Cimmerians and Scythians, both because it met the enemy at a great distance and because it could be used by turning back on a horse even when retreating from the enemy. Arrows, bows, and archers are depicted in many archaeological materials extracted from the kurgans belonging to the Cimmerians and Scythians.

These tribes that were so integrated with arrows, bows, and horses, of course, had to have arrows and bows that had a distinctive technique and shape. The bows, which were the most important weapons of these master warriors, have not survived until this day because they were made of organic materials. The shaft parts of the arrows made of wood also have not survived to this day. But Scythian-type arrowheads, which were usually made of bronze by casting technique, have survived to this day. These bronze arrowheads, which can be found almost everywhere from the Great Wall of China to the Danube River, usually have two or three wings, and rarely have four

wings. The arrowheads are single-spurred, double-spurred, or spur-less. The muzzles of the arrowheads are leaf, rhombic (baklava slice), or almond-shaped. All types are socketed. Such arrowheads are called "Scythian-Type Arrowheads" by scientists. Such arrowheads were used by the Cimmerians and Scythians who had the same culture.

In Anatolia; Çavuştepe- Van, Toprakkale – Van, Upper Anzaf - Van, Kayalidere – Mus, Norsuntepe - Elazığ, Degirmentepe – Malatya, Imirler – Amasya, Oluz Mound – Amasya, Harsena Castle – Amasya, Masat Mound – Tokat, Gordion – Ankara, Gavur Castle – Ankara, Alisar - Yozgat, The Settlement Of The Kerkenes Mountain – Yozgat, Boğazköy – Çorum, Alaca Mound – Corum, Castle Kaman Mound - Kırşehir, Pazarlı – Corum, Taşova – Ladik – Samsun, Demircihöyük and Sariket Cemetery - Eskisehir, Sultanhan – Kayseri, Tarsus Gözlükule – Mersin, Sardis - Manisa, Cluros – İzmir, Carchemish – Gaziantep, Zincirli - Scythian-type arrowheads are seen in the archaeological centers of Gaziantep and in the museums of Samsun, Isparta, Afyon, Sivas, Erzurum and Kars. Another findspot of arrowheads of this Scythian type is the Rize Museum. In this study, 12 Scythian-type arrowheads in the museum were catalogued, their typology was studied, and their analogy was made with other Scythian-type arrowheads in Anatolia.

The arrowheads are divided into three groups. The first group of arrowheads is three-bladed and socketed, the second group is two-bladed and socketed, and the third group is arrowheads with two-bladed, socketed and spurred. These arrowheads, produced by casting technique, are made of bronze. As a result of the casting process, there is a small gap in the socket parts of the arrowheads, numbered 2, 3, 4, 6, and 7. Probably, this gap allowed liquid bronze to flow into the arrowhead cavity in the arrowhead casting mold. After cooling, it can be assumed that this gap was deliberately left and served to fix the arrowhead to the wood. The absence of such a gap at the arrowheads, numbered 1, 5, 8, 9, 10, 11, and 12, indicates that the process of leaving such a gap may have changed depending on the person or workshop. Especially the two parallel lines located in the socket of the arrowhead, numbered 12, indicate the importance attached to the customizing business. Arrowheads usually have weights ranging from 1, 13 g to 6.5 g. The arrowheads, numbered 1, 2, 3, 6, and 10, are 3-bladed, the arrowheads, numbered 4, 5, 7, 8, 9, 11, and 12, are two-bladed. The arrowheads, numbered 1, 2, 5, 6, and 10, are spur-less, the ones, numbered 3, 4, 7, 8, 9, 11, and 12, are spurred.

The earliest examples of arrowheads of this type are possible to be found in the Arzhan Kurgan, dated back to 9 BC. According to the examinations, the arrowheads in the Rize Museum were thought to be made and used between 9- 8-7 BC.

**Makale Bilgileri**

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muafır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

**Article Information**

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

## KAYNAKÇA

- Adalı, S. F. (2013). Tugdamme and the Cimmerians: A Test of Piety in Assyrian Royal Inscriptions. Ed. L. Feliu, J. Llop, A. Millet Alba, and J. Sanmartín, *Time and History in the Ancient Near East* (p. 587-593), United States of America.
- Andrae, W. (1943). *Ausgrabungen in Sendschirli V die kleinfunde*. Berlin: Verlag von Walter de Gruyter & Co.
- Anonim, (1933). *Köylerimiz*, İstanbul: İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi.
- Artamonov, M. İ. (2020). *Kimmerler ve İskitler Başlangıçtan M.Ö. IV Yüzyıla Kadar* (M. Şen Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Aygör, E. (2018). Konya Gevale Kalesi 2016 Yılı Kazısında Bulunan Ok Uçları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 62, 283-306.
- Belli, O. (1994). Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı 1992. 15. *Kazı Sonuçları Toplantısı* içinde (C. 1, s. 417-444). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bilgi, Ö. (2001). Orta Karadeniz bölgesinin Prehistorik çağ maden sanatının kökeni ve gelişimi. *Bulleten LXV* (242), 1-35, 19 Tablo, 118 Resim, 30 Tablo.
- Bittel, K. (1933). Artvin'de bulunan tunçtan mamul asari attika. *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, I, 150-156.
- Boehmer, R.M. (1972). *Die kleinfunde von Boğazköy*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Burney, C. (1966). A first season of excavation at the Urartian citadel of Kayalıdere. *Anatolian Studies*, 16, 55-111.
- Ceylan, A. (2019). Urartu'da kaya işaretli kalelerden Çadırkaya Kalesi. *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu içinde* (C. I, s. 28-54) Erzincan: Erzincan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Ceylan, A. & Günaşdı, Y. (2013). Balkanlarda İskitler. *Uluslararası Balkan Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 113-139) Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A. & Üngör, Y. (2018). *Eskiçağda Erzincan Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu tarihi*. Bornova: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Demir, M. (2014). Lidyalılar mythhos'tan logo'sa. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Derin, Z. & Muscarella, O.W. (2001). Iron and bronze arrows. Ayanis I ten years excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1999. Ed. Altan Çilingiroğlu – Mirjo Salvini, *Pubblicazioni Dell'istituto per gli Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici del Consiglio Nazionale Delle Ricerche* (p. 189-217), Roma.
- Diakonoff, I. M. & Kashkai, S. M. (1981). *Geographical names according to Urartian texts*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Dönmez, Ş & Yurtsever-Beyazıt, A. (2014). Oluz Höyük kazısı yedinci dönem (2013) çalışmaları: değerlendirmeler ve sonuçları. *Colloquium Anatolicum*, XIII, 103-130.
- Dönmez, Ş. (2002). Ön Asya'da İskitler. *Türkler Ansiklopedisi* (C. IV, s. 33-44). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Durmuş, İ. (1997). Anadolu'da Kimmer ve İskitler. *Bulleten*, LXI, 273-286.
- Durmuş, İ. (2019). Eskiçağ Anadolu'sunda Türk izlerine dair tespit ve öneriler. *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi- International Journal of Ancient History*, 1(2), 95 – 116.
- Emre, K. (1973). Sultanhanı Höyüğünde 1971-1972 yıllarında yapılan kazılar; The Excavations 1971 and 1972 at Sultanhan Höyük. *Anadolu /Anatolia*, XV, 87-138, (12 Levha ile Birlikte).
- Engels, F. (1981). Nektorie voprosi proizvodstva snaryajeniya lučnikov. E.V. Çernenko (Redaktor) *Skifskiye Lučniki* (94-110), Kiyev: Navkova Dumka.
- Erzen, A. (1968). Van Bölgesi Çavuştepe 1968 kazısı. *Türk Arkeolojisi Dergisi* 17(2). 77-90.

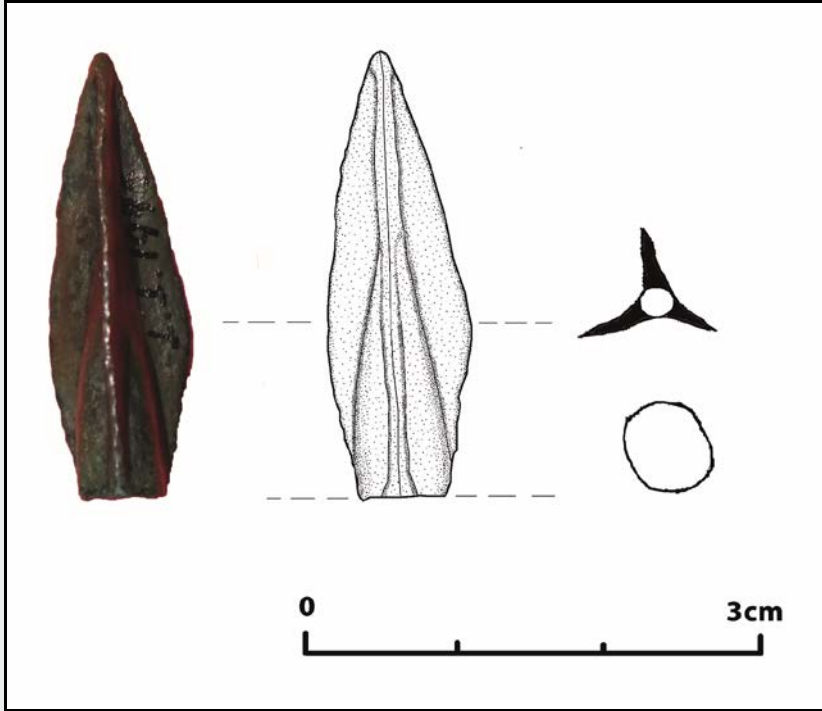


- Erzen, A. (1978), *Çavuştepe I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Esin U. & Harmankaya, S. (1986). 1984 Değirmentepe (Malatya) kurtarma kazısı, 7. Kazı Sonuçları Toplantısı içinde (s. 53-85). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Goldman, H. (1963). Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, iii. The Iron Age, (Plates). New Jersey: Princeton University Press.
- Grechko, D. (2020). About the dating of the Scythian type arrowheads of the late Hallstatt period from Central Europe. *Arheologia*, 4, 12-27.
- Gryaznov, Michail P. (1984). Der Großkurgan von Aržan in Tuva, Südsibirien. (Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 23). München: C.H. Beck.
- Gryaznov, Michail P. (1980). *Arzhan Char Kurgan of Early Scythian Time*. Leningrad: Academy of Sciences of the USSR Institute of Archeology
- Günaşdı, Y. (2015). Erzincan Sırataşlar Kalesi. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5(9), 113-131.
- Günaşdı, Y. (2016). Geçitler Ülkesinde önemli bir Urartu kalesi: Avnik. *TÜBA-AR*, 19, 113-135.
- Hauptmann, H. (1976). Norşuntepe kazıları, 1972. S. Pekman (Ed.), *Keban Projesi 1972 Çalışmaları* içinde (s. 41-59). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Hellmuth, A. (2014). Horse, bow and arrow – a comparison between the Scythian Impact on the Mediterranean and on Eastern Middle Europe. *Mediterranean Review*, 7(1), 1-38.
- Hellmuth-Kramberger, A. & Čambal, R. (2019). Eine Schrift der Reiternomaden im 1. Jt. v. Chr.? Bemerkungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen mit Markierungen zwischen Ostalpen, Ural und Anatolien. *Študijne zvesti*, Suppl 1, 187-202.
- Herodotos. (1983). *Herodot tarihi* (A. Erhat, Çev.). Ankara: Remzi Kitabevi.
- Ivantchik, A. I. (1997). Das problem der ethnischen Zugerhörigkeit der Kimmerier und die Kimmerische archäologische Kultur. *Prehistorische Zeitschrift*, 72, 12-53.
- Ivantchik, A. I. (2001a). Die archäologischen Spuren der Kimmerier im Vorderen Orient und das Problem der Datierung der vor- und frühschythischen Kulturen. R. Eichmann, H. Parzinger (Ed.), *In migration und kulturtransfer* (B.6 p. 329-342). Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Ivantchik, A. (2001b). Kimmerier Und Skythen - Kulturhistorische und chronologische Probleme der Archäologie der osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor- und frühschythischer Zeit. *Steppenvölker Eurasiens*. Band II, Moskau: Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts.
- Karageçi, D. (2019). *Kars Müzesinde yer alan Urartu ok uçları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kafkas Üniversitesi, Kars.
- Kohler, E. L. (1995). *The Gordion excavations, 1950-1973: final reports volume II the lesser Phrygian Tumuli Part 1 the inhumations*. Philadelphia: Science Press.
- Koşay, H. Z. (1941). *Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan Pazarlı hafriyatı raporu/ Les fouilles de Pazarlı entreprises par la Société d'Histoire Turque*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koşay, H. Z. (1951). *Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan Alaca Höyük kazısı. 1937-1939 daki çalışmalara ve keşiflere ait ilk rapor = Les Fouilles d'Alaca Höyük entreprises par la Societé d'Histoire Turque. Rapport préliminaire sur les travaux en 1937-1939*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ksenophon. (1974). *Anabasis onbinlerin dönüşü* (T. Gökçöl, Çev.) İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Küçükyıldız, İ. (2021). Artvin Ve Çevresinin Eski Çağ Tarihi Üzerine Genel Bir Değerlendirme. M. S. Bilgin (Ed.), *Artvin Tarihi İlk Çağ'dan 1918'e içinde* (s. 9-44) Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mellink, M. (1991). The native kingdoms of Anatolia. *CAH* 111/2, 619-666.

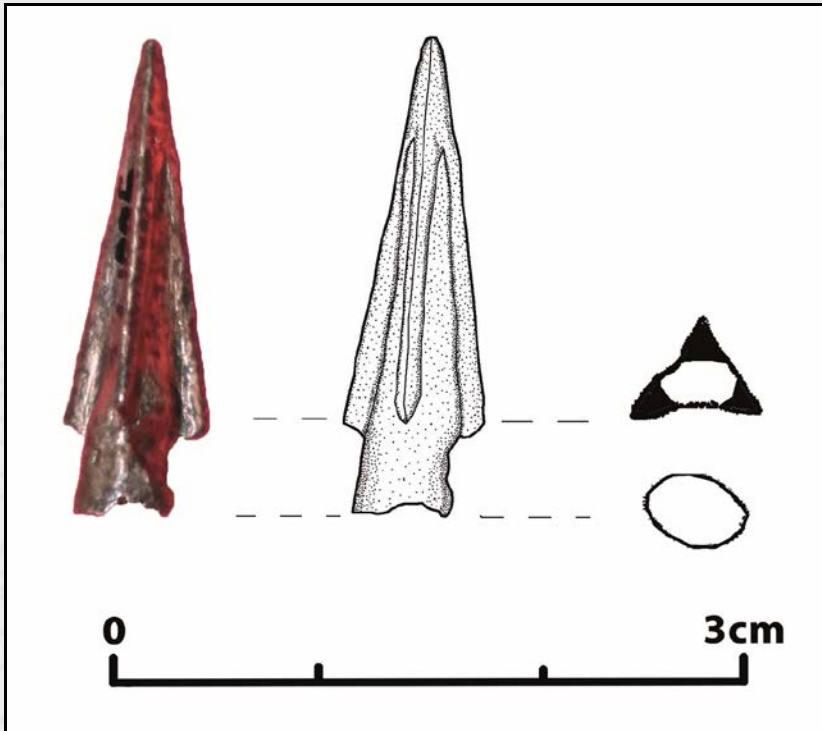
- Mikami, T. & Omura, S. (1988). 1986 Yılı Kaman-Kalehöyük kazıları. 9. *Kazı Sonuçları Toplantısı II* içinde (1-20). Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Naza-Dönmez, E. E. (2015), Amasya - Harşena Kalesi ve Kızlar Sarayı kazısı 2013 dönemi çalışmaları. 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı III* içinde (s. 383-392) Gaziantep: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Omura S. (2006). Preliminary report on the 20 th excavation season at Kaman-Kalehöyük (2005). *Anatolian Archaeological Studies*, 15, 1-61.
- Omura S. (2007). Preliminary report on the 21th excavation season at Kaman-Kalehöyük (2006). *Anatolian Archaeological Studies*, 16, 1-43.
- Omura S. (2008). Preliminary report on the 22 nd excavation season at Kaman-Kalehöyük (2007). *Anatolian Archaeological Studies*, 17, 1-44.
- Ökse, T. (1994). Sivas'ta bulunan İskit tipi ok uçları. *Arkeoloji ve Sanat*, 64-65, 24-32.
- Özgüç, T. (1961). Altın-tepe kazıları-excavations at Altın-tepe. *Belleten*, XXV, 98, 254-267.
- Özgüç, T. (1963). Altın-tepe'de Urartu mimarlık eserleri-The Urartian architecture On The summit Of Altın-tepe. *Anatolia*, 7, 43-57.
- Özgüç, T. (1982). *Maşat Höyük II, Boğazköy'ün kuzeydoğusunda bir Hitit merkezi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Özgül, O. & Ceylan, N. (2017). Eskiçağda Kafkasya geçitleri (Daryal ve Derbent). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV (XIII), 24-62.
- Özgül, O. (2015). Çoruh ve Kür vadisinde Kimmer-İskit yer adları. *BELGÜ*, 2, 159-179.
- Özgül, O. (2021). Artvin Arılı (Demirkapı) Yaylası Kaya Resimleri. *Belleten*, 85 (304), 781-818.
- Özkan, S. & Çakır, M. (2000). Rize'de bulunmuş olan tunç baltalar. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 15 (1), 87-94.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu çivi yazılı belgeler kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Piotrovsky, B. L. Galanina, N. Grach, (1986). *Scythians art*, (V. Sobolev, İng. Çev.). Leningrad: Aurora Art Puplichers.
- San, O. (2000). Bazı bulgular ışığında Anadolu'da İskit ve Kimmer varlığı üzerine gözlemler. *Belleten*, LXIV, 239, 1-21.
- Schmidt, E. F. (1929). Test excavations in the city of Kerkenes Dagh. *American Journal of Semitic Languages & Literatures*, 45, 221-274.
- Schmidt, E. F. (1933). *The Alishar Hüyük. Seasons of 1928 and 1929. part II*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Seeher, J. (1998). Die Necropole von Demircihüyük-Sarıket. *İstMitt*, 48, 135-155, Taff. 9-12.
- Strabo, (2006). *Geography* 10-12 (H. L. Jones, Translation). Cambridge: Harvard University Press.
- Tarhan, M. T. (1972). Eskiçağda Kimmerler problemi (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1983). Eski Anadolu tarihinde Kimmerler. *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı* İçinde (s. 109-120), İstanbul.
- Tarhan, M. T. (2002). Ön Asya dünyasında ilk Türkler Kimmerler ve İskitler. *Türkler Ansiklopedisi* (C. I s. 597-610). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tekin, H. (2018). *Madeni Eser Tipolojisi*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Toptaş, K. (2018). Urartu coğrafyasında İskit iz ve etkileri. A. Güneş, H. Şıvgın, S. Koca, İ. Durmuş (Ed.), *Prof. Dr. Vahdet Keleşyılmaz Armağanı* içinde (s. 409-430). Ankara: Vadi Grafik Tasarım.
- Ünal, V. (1983). Zwei Gräber eurasischer Reiternomaden in nördlichen Zentralanatolien. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 4, 65-81.
- Üngör, İ. (2018). Urartu Devleti'nin kuzey bölgesinde önemli bir kale: Tuzla Kalesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (17), 93-129.

- Von der Osten, H.H. (1933). *Discoveries in Anatolia 1930-1931*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Wartke, R. (1990). *Toprakkale untersuchungen zu den metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, Berlin: Akademie Verlag.
- Waterman, L. W. (1930), *Royal Correspondance of the Assyrian Empire*, Alnn Arbour, No. 197.
- Woolley, C.L. (1921). *Carchemish, Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum, Part II The Town Defences*. Oxford: Oxford University Press.
- Yalçıklı, D. (2006). *Eisenzeitliche pfeilspitzen aus Anatolien*, Band 128, 213-283, Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Yılmaz, A. (2020). Scythian arrowheads in the inventories of Eastern Anatolian museum. *Altaistics, Turcology, Mongolstics International Scientific Journal*, 3, 25-46.
- Young, R. S. (1981). *The Gordion Excavations (1950-1973) Final Reports Volume I Three Great Early Tumuli*, Philadelphia: The University Museum University of Pennsylvania.
- Zunal, O. (2017). Klaros'ta bulunan ok uçları. *MASROP*, 9(13), 41-53.

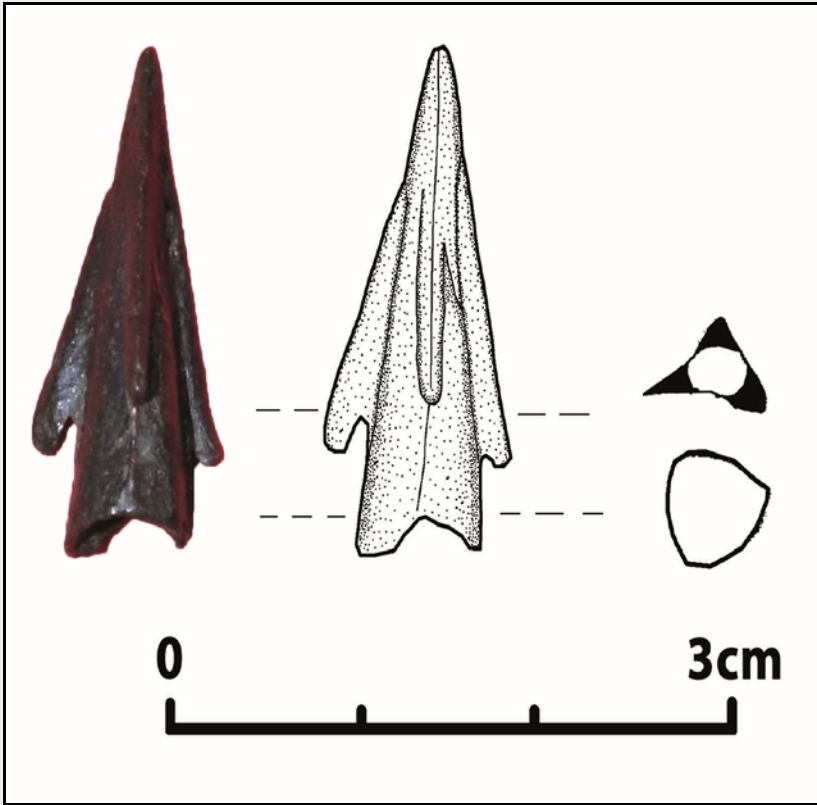
## EKLER



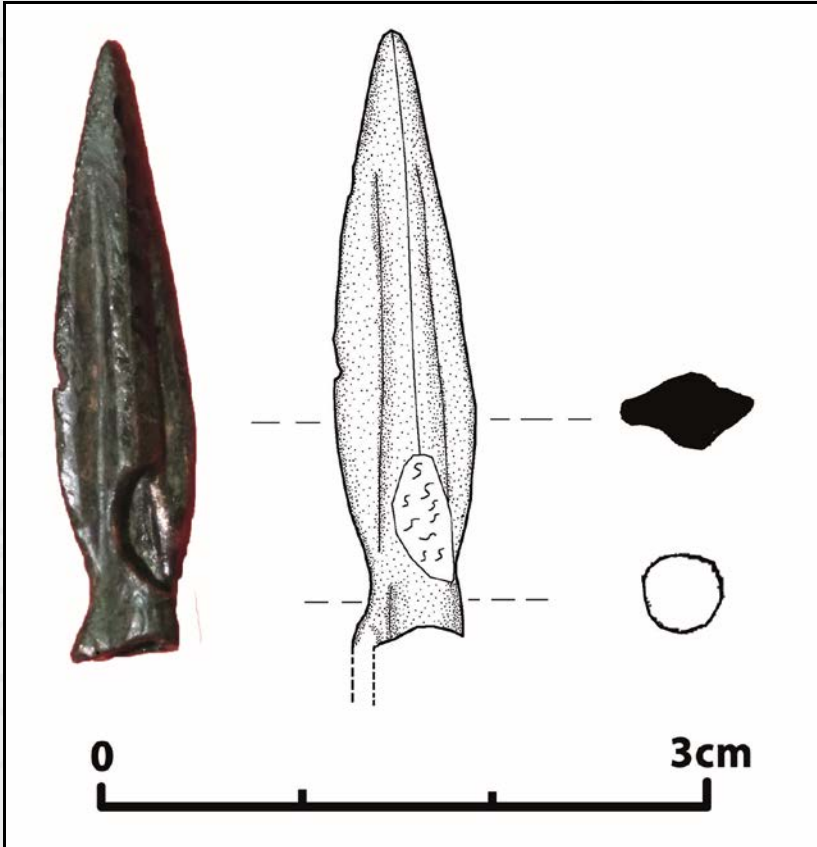
Ek 1: 1 no.lu ok ucu



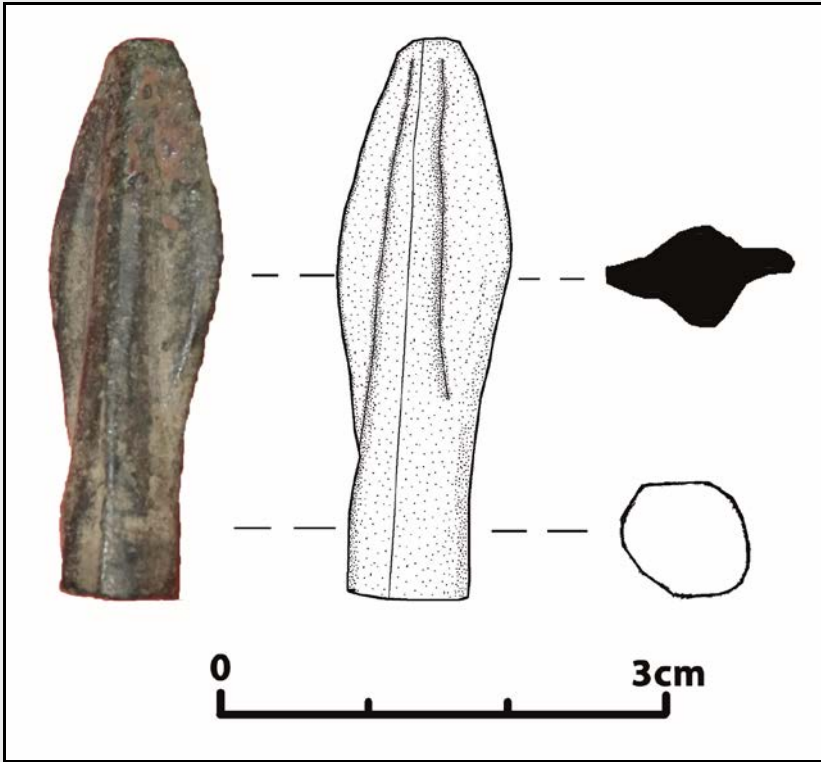
Ek 2: 2 no.lu ok ucu



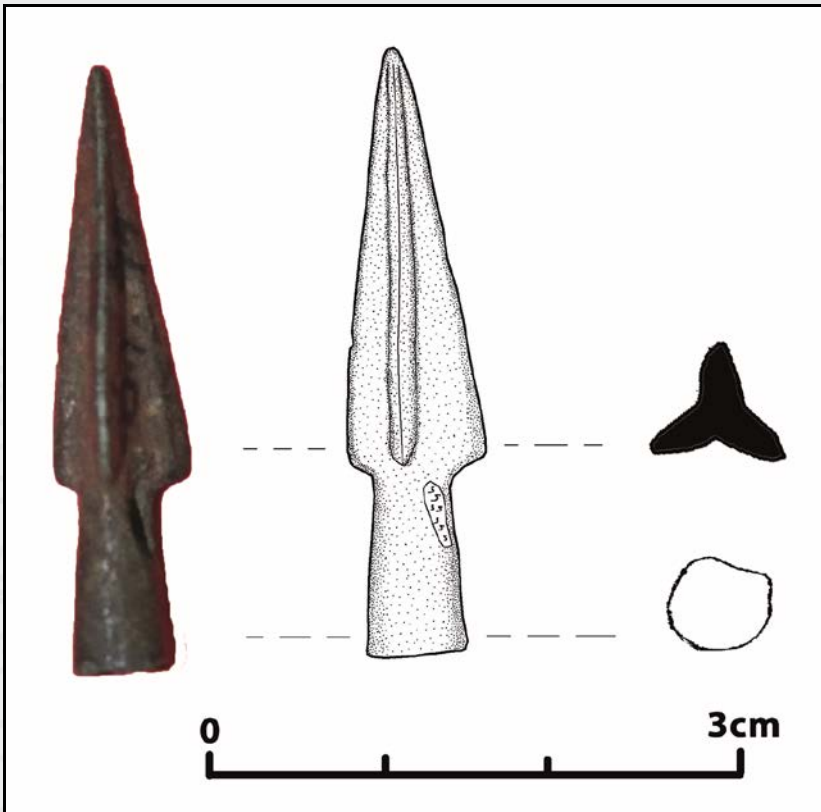
Ek 3: 3 no.lu ok ucu



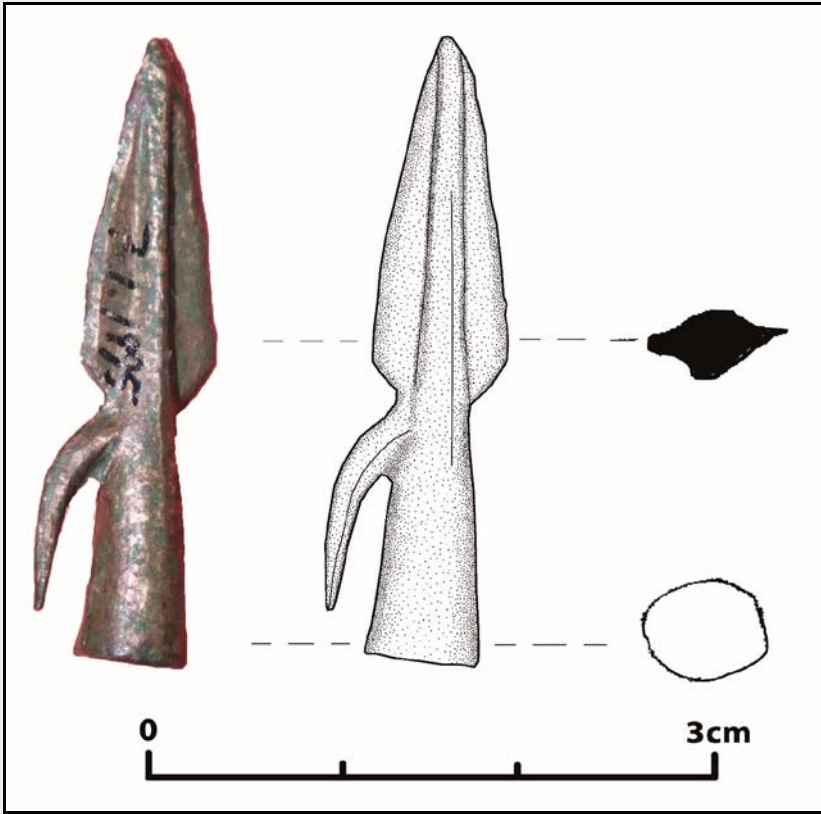
Ek 4: 4 no.lu ok ucu



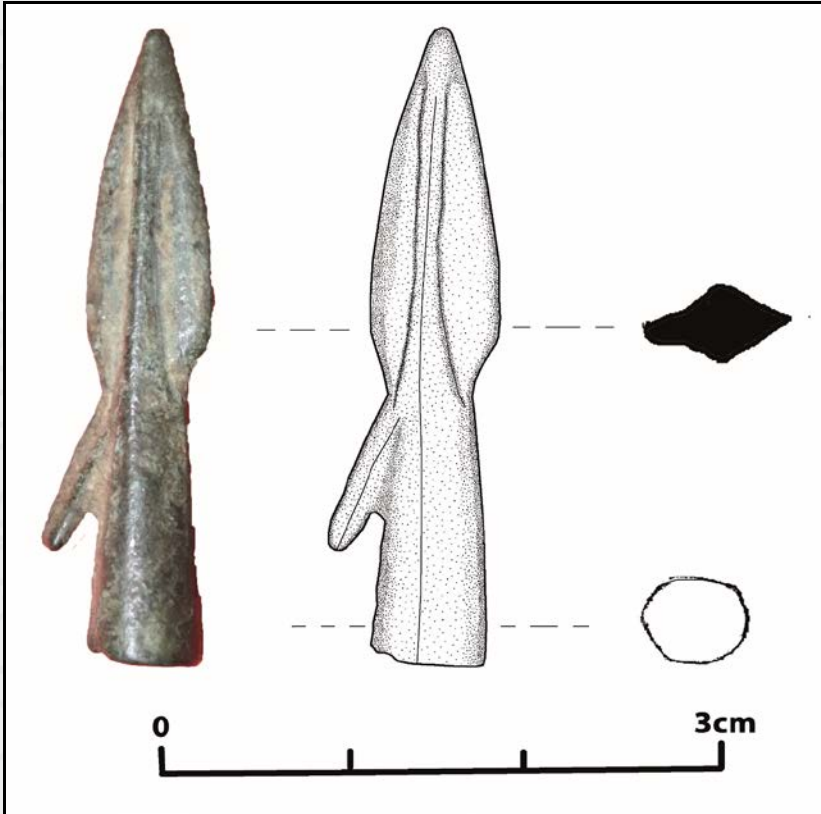
Ek 5: 5 no.lu ok ucu



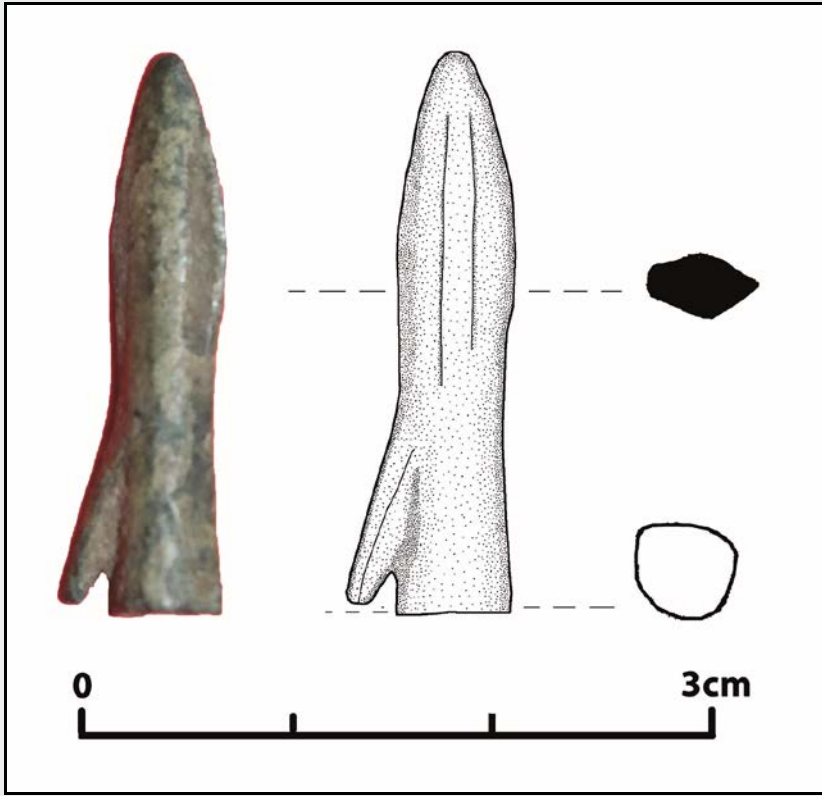
Ek 6: 6 no.lu ok ucu



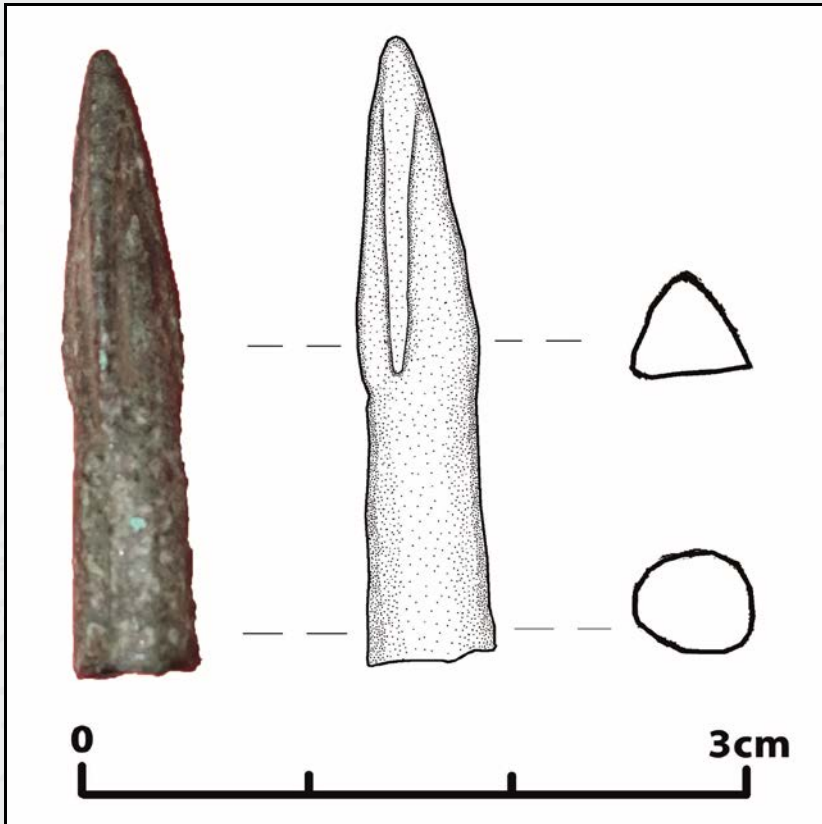
Ek 7: 7 no.lu ok ucu



Ek 8: 8 no.lu ok ucu

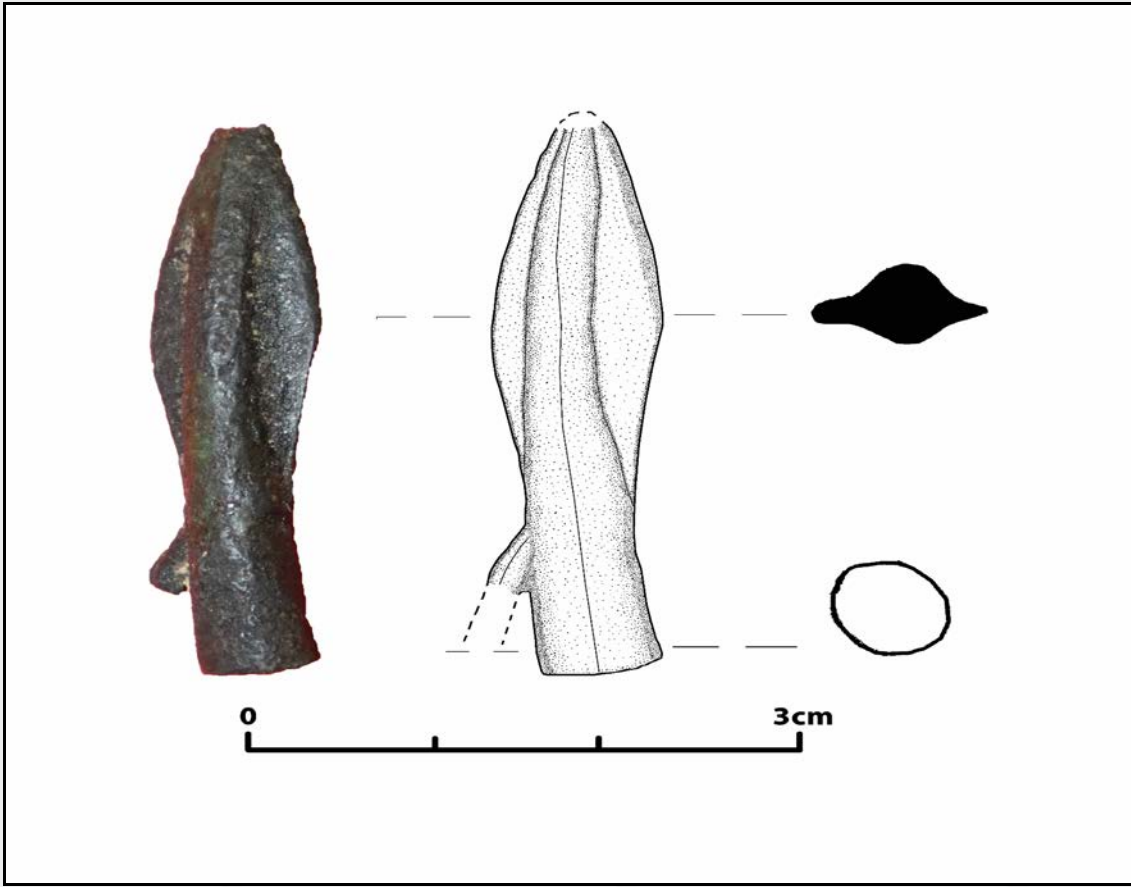


Ek 9: 9 no.lu ok ucu

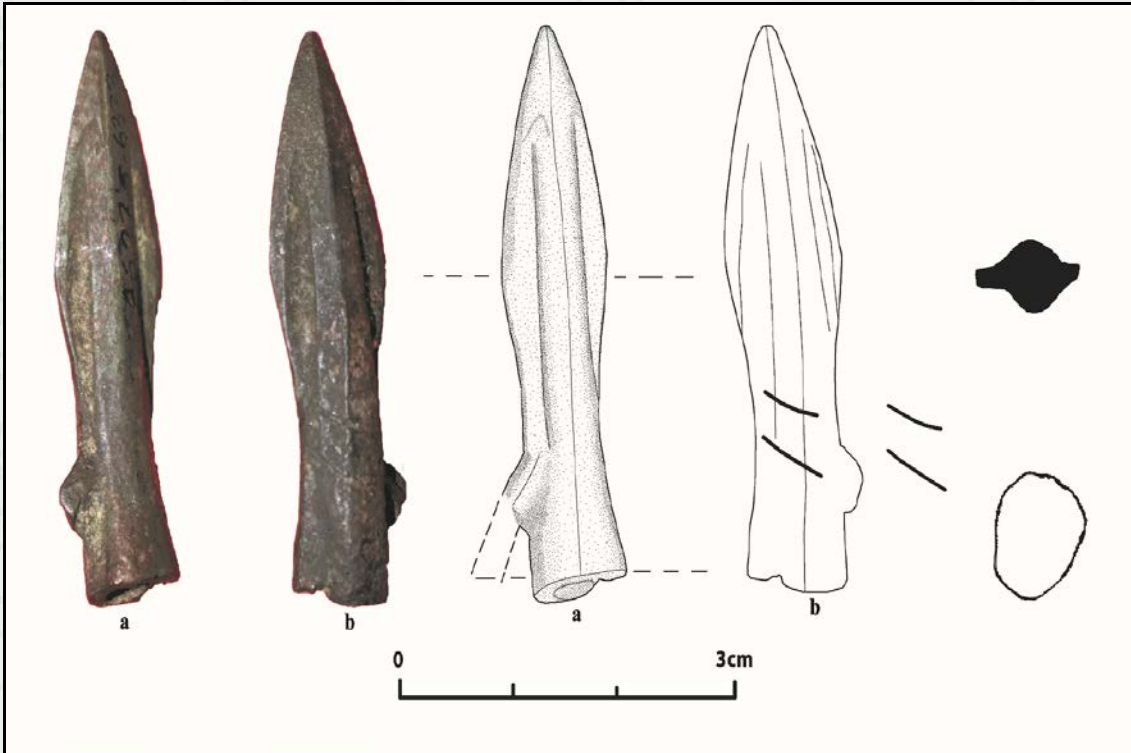


Ek 10: 10 no.lu ok ucu

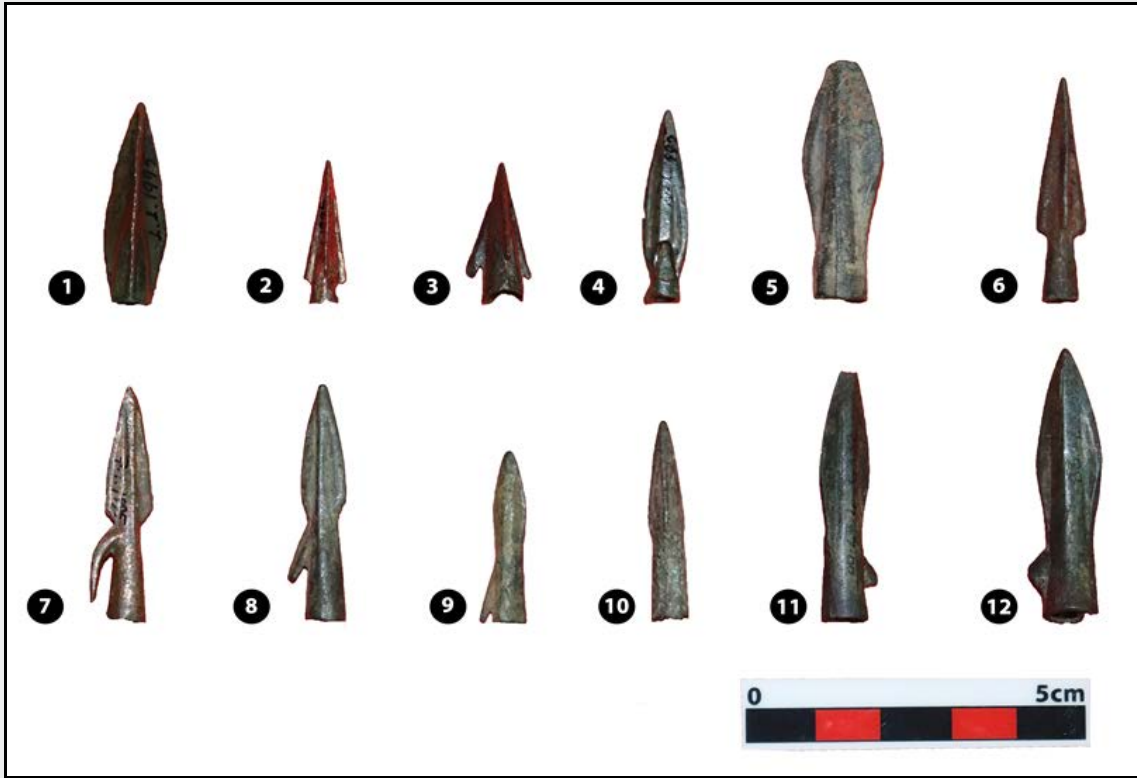




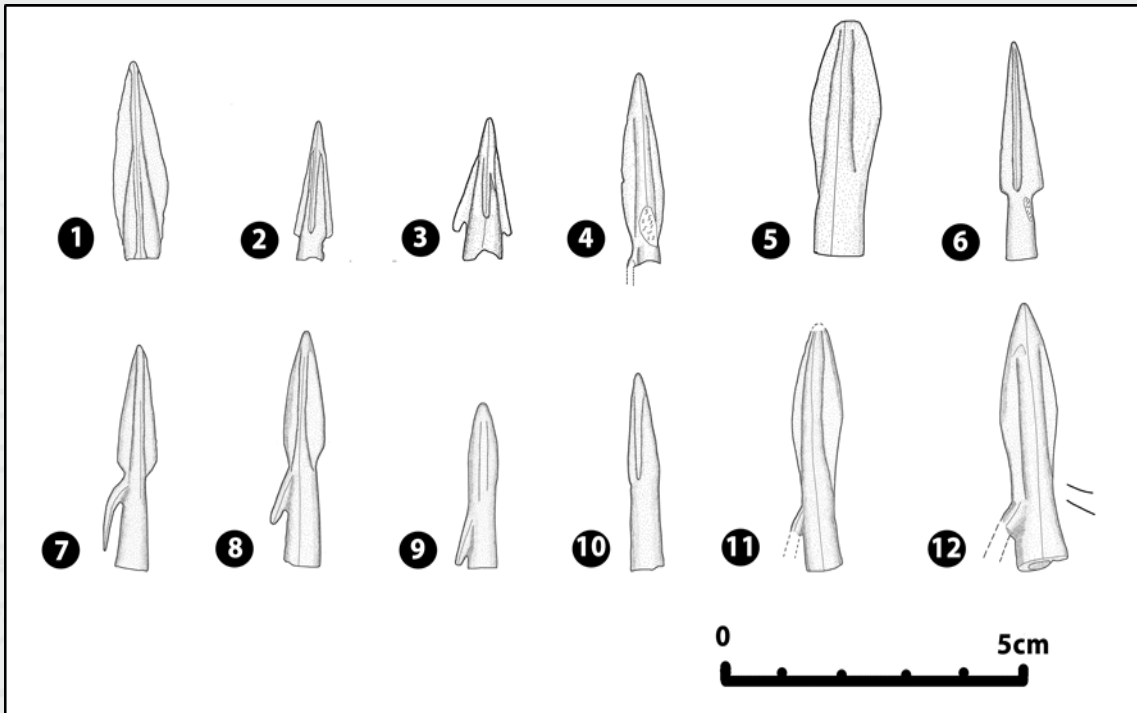
Ek 11: 11 no.lu ok ucu















Ek 12: 12 no.lu ok ucu



Ek 13: Rize Müzesi Ok Uçları



Ek 14: Rize Müzesi Ok Uçları Çizimi

		Ok Ucu Boyu	Ok Ucu Geniş.	Ok Ucu Ağırl.	Üç Kanatlı	İki Kanatlı	Mahmuzlu	Mahmuzsuz	Bosluguvar Kovan	Belirteçvar
1		30.55 mm	9.2 mm	2.71 g	Y	—	—	—	—	—
2		22.22 mm	6.1 mm	1.13 g	△	—	—	—	✓	—
3		21.29 mm	9.2 mm	2.17 g	△	—	✓	—	✓	—
4		22.00 mm	7.15 mm	2.2 g	—	◆	✓	—	✓	—
5		36.66 mm	12.46 mm	6.5 g	—	◆	—	—	—	—
6		34.31 mm	7.40 mm	2.65 g	Y	—	—	—	✓	—
7		34.80 mm	7.40 mm	2.54 g	—	◆	✓	—	✓	—
8		35.12 mm	8.18 mm	3.16 g	—	◆	✓	—	—	—
9		25.81 mm	5.93 mm	1.91 g	—	◆	✓	—	—	—
10		29.37 mm	5.17 mm	1.90 g	△	—	—	—	—	—
11		37.30 mm	9.66 mm	4.41 g	—	◆	✓	—	—	✓
12		40.16 mm	10.11 mm	5.78 g	—	◆	✓	—	—	—

Ek 15: Rize Müzesi Ok Uçları Tipoloji Tablosu